

Μαρία Καραμεσίνη | Καθηγήτρια Οικονομικών της Εργασίας και της Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο, μέλος του ΔΣ του Ι.Ν.Π., πρώην Πρόεδρος και Διοικήτρια ΟΑΕΔ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΡΙΣΤΕΡΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ: ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

1. Εισαγωγή

Η τελευταία φάση της δεκαετούς οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, που ήταν μεγαλύτερη της Μεγάλης Ύφεσης της δεκαετίας του 1930 στις ΗΠΑ, συμπίπτει με την διακυβέρνηση της χώρας από την Αριστερά από τον Ιανουάριο του 2015 έως τον Ιούνιο του 2019 και την υλοποίηση από τις δύο κυβερνήσεις ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ ενός τρίτου Προγράμματος Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ), σε συνέχεια των δύο πρώτων που εφαρμόστηκαν τα έτη 2010-2014.

Το τρίτο ΠΟΠ και το αντίστοιχο Μνημόνιο επιβλήθηκαν εκβιαστικά στην πρώτη κυβέρνηση της Αριστεράς από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και το ΔΝΤ το καλοκαίρι του 2015, μετά από ένα πεντάμηνο άγονων διαπραγματεύσεων για την έξοδο από τη λιτότητα και την αναδιάρθρωση του ελληνικού δημόσιου χρέους και παρά το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος της 5^{ης} Ιουλίου 2015, που απέρριψε τους όρους των θεσμών προς την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ. Κατά τη διάρκεια του πενταμήνου, η τελευταία βρέθηκε αντιμέτωπη με χρηματοδοτική ασφυξία, την οποία είχαν προετοιμάσει από πριν τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 η τρόικα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα-ΕΚΤ, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο-ΔΝΤ) και η προηγούμενη ελληνική κυβέρνηση ΝΔ-ΠΑΣΟΚ, και με φυγή καταθέσεων στο εξωτερικό, που οδήγησαν στα capital controls και στο κλείσιμο των τραπεζών, όταν η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα διέκοψε την χρηματοδότησή τους.

Παραδόξως, και ενάντια σε όλες τις προβλέψεις, οι εμπλοκές στη διαπραγμάτευση και τα δραματικά γεγονότα του πρώτου επταμήνου της διακυβέρνησης (κλείσιμο τραπεζών, capital controls, δημοψήφισμα, ψήφισμα τρίτου Μνημονίου), οι εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 και η

εφαρμογή των εμπροσθοβαρών μέτρων λιτότητας του τρίτου Μνημονίου, δεν προκάλεσαν νέα μεγάλη ύφεση στην οικονομία της χώρας. Τη διετία 2015-16 ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ επιβραδύνθηκε ελαφρά σε σχέση με το 2014 και η οικονομία παρέμεινε στάσιμη. Από το 2017 η τελευταία εισήλθε σε φάση ανάκαμψης, που επιταχύνθηκε το 2018, χωρίς όμως να υπερβεί το 2%, λόγω της επιβολής στην ελληνική κυβέρνηση από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και το ΔΝΤ υπερβολικά υψηλών πρωτογενών δημοσιονομικών πλεονασμάτων, καθ' υπέρβαση μάλιστα των δεσμεύσεων του τρίτου Μνημονίου, που ολοκληρώθηκε επιτυχώς τον Αύγουστο του 2018, λίγο μετά τη συμφωνία αναδιάρθρωσης του δημόσιου χρέους.

Όσον αφορά τις επιδόσεις της απασχόλησης κατά τη διάρκεια της αριστερής διακυβέρνησης, αυτές πολύ λίγο επηρεάστηκαν από τις διακυμάνσεις της οικονομίας, με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί αξιοσημείωτη καθαρή αύξηση των θέσεων εργασίας και σταθερή μείωση της ανεργίας καθ' όλη την περίοδο Ιανουαρίου 2015 - Ιουνίου 2019, τάσεις που ενισχύθηκαν σημαντικά από την πολιτική απασχόλησης. Ταυτόχρονα, οι κυβερνήσεις της Αριστεράς άσκησαν και χρηματοδότησαν μια ενεργητική κοινωνική πολιτική, που περιλάμβανε πλήγμα μέτρων καταπολέμησης της εκτεταμένης φτώχειας του πληθυσμού, διάσωσης του ασφαλιστικού συστήματος, του εθνικού συστήματος υγείας και του συστήματος φροντίδας από την κατάρρευση και οικοδόμησης ενός νέου μοντέλου κοινωνικού κράτους. Τα μέτρα αυτά ανακούφισαν, παρείχαν στήριξη και επανέφεραν το αίσθημα ασφάλειας σε πολύ μεγάλα κοινωνικά στρώματα, ιδίως στα μέλη φτωχών νοικοκυριών και σε όσες/ους είχαν ευθύνες φροντίδας παιδιών και αντιμετώπιζαν πρόβλημα πρόσβασης στην απασχόληση και στην υγειονομική περίθαλψη.

Συνολητικά, η τελευταία φάση της δημοσιονομικής προσαρμογής και των πολιτικών λιτότητας (2015-18) συνδέεται με ένα μίγμα πολιτικής που οδήγησε στην αύξηση του ΑΕΠ, της απασχόλησης και των δαπανών κοινωνικής πρόνοιας κατά 3%, 8,3% και 45% αντίστοιχα. Αντίθετα, το μίγμα πολιτικής των δύο πρώτων Μνημονίων (2010-14) είχε οδηγήσει σε δραματική συρρίκνωση του ΑΕΠ, της απασχόλησης και των κοινωνικών δαπανών κατά 22,4%, 22,1% και 25% αντίστοιχα.

Στην μελέτη αυτή παρουσιάζουμε τις επιδόσεις ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης (2015-μέσο του 2019), συγκρίνοντάς τις με αυτές της περιόδου 2008-14, και αποτιμούμε τις επιπτώσεις της στον κατά φύλο καταμερισμό της αμειβόμενης εργασίας και στο οικογενειακό μοντέλο. Εστιάζουμε αρχικά το ενδιαφέρον μας στην πολιτική εργασιακών σχέσεων και στην πολιτική απασχόλησης, στη συνέχεια στην πολιτική συμφιλίωσης και στην εκπαιδευτική πολιτική, ενώ στο τέλος εξετάζουμε την πολιτική ισότητας των φύλων. Η ανάλυση μας εμπλουτίζεται με αναφορές και συγκρίσεις με τις πολιτικές των προηγούμενων κυβερνήσεων κατά τις προηγούμενες φάσεις της κρίσης.

Στην πράξη, η παρούσα μελέτη επεκτείνει στα τελευταία τεσσαρισήμισι χρόνια της αριστερής διακυβέρνησης (Ιανουάριος 2015 – Ιούνιος 2019) την ανάλυση που πραγματοποιήσαμε σε προηγούμενη εργασία μας για τις διαφορετικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης και των πολιτικών λιτότητας σε άνδρες και γυναίκες και στην ισότητα των φύλων την περίοδο 2008-14 στην Ελλάδα (Καραμεσίνη 2015). Η ανάλυση της τελευταίας περιόδου μας επιτρέπει να αποφανθούμε σχετικά με τις έμφυλες επιπτώσεις όλης της δεκαετίας της κρίσης και να βγάλουμε

γενικότερα συμπεράσματα για το ρόλο που μπορεί να παίξει η πολιτική ισότητα των φύλων σε περιόδους μεγάλων οικονομικών κρίσεων, όπως η πρόσφατη ελληνική.

2. Οικονομική κρίση, αγορά εργασίας και φύλο: η περίοδος 2015-19 σε σύγκριση

Τα χρόνια της αριστερής διακυβέρνησης καλύπτουν την τελευταία περίοδο δημοσιονομικής προσαρμογής με το τρίτο Μνημόνιο (2015-18), ενώ το 2019 αποτελεί το πρώτο έτος δημοσιονομικής επέκτασης, μετά από εννέα έτη λιτότητας. Η δημοσιονομική προσαρμογή στο τρίτο Μνημόνιο ήταν ηπιότερη εκείνης των δύο πρώτων Μνημονίων, γι' αυτό και δεν προκάλεσε φαύλο κύκλο λιτότητας και ύφεσης. Την πρώτη διετία οικονομικής στασιμότητας (2015-16) διαδέχθηκε μια διετία σαφούς αλλήλ μέτριας σε ρυθμό ανάκαμψης (2017-8). Η τελευταία φάση της Μεγάλης Ύφεσης και της λιτότητας στην Ελλάδα αποτελεί επίσης περίοδο αξιοσημείωτης ανόδου της απασχόλησης, πορεία που ναι μεν είχε ξεκινήσει δειλά το 2014, αλλά επιταχύνθηκε αισθητά και σταθεροποιήθηκε από το 2015 και ύστερα.

Πίνακας 1 Μεταβολή (%) της απασχόλησης ανά φύλο και ομάδες κλάδων*

Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας	Και τα δύο φύλα	Άνδρες	Γυναίκες
2008-2014**			
Σύνολο	-23,7	-26,4	-19,5
Ανδροκρατούμενοι κλάδοι	-43,5	-45,7	-32,4
Μικτοί κλάδοι	-17,0	-15,7	-18,8
Γυναικοκρατούμενοι κλάδοι	-13,4	-9,3	-15,3
2014-2019**			
Σύνολο	11,8	10,8	13,1
Ανδροκρατούμενοι κλάδοι	15,4	12,8	26,2
Μικτοί κλάδοι	11,1	10,1	12,4
Γυναικοκρατούμενοι κλάδοι	10,2	10,1	10,2

*Ανδροκρατούμενοι κλάδοι: άνδρες>70% απασχολούμενων στον κλάδο. Γυναικοκρατούμενοι κλάδοι: γυναίκες>60% απασχολούμενων. Μικτοί κλάδοι: 70%≤άνδρες>40% και 60%≤γυναίκες>30% των απασχολούμενων.

**Οι μεταβολές υπολογίζονται με βάση τα στοιχεία της απασχόλησης ανά φύλο και κλάδο για τα Β' Τρίμηνα των ετών 2008, 2014 και 2019.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού δυναμικού, Β' Τρίμηνα 2008, 2014 και 2019.

Πίνακας 2 Επιπτώσεις της κρίσης στα βασικά μεγέθη της αγοράς εργασίας ανά φύλο

Ποσοστό (%) συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό*					
	Άνδρες	Γυναίκες	Μεταβολή σε π.μ.**	Άνδρες	Γυναίκες
2008	84,6	59,4	2008-2010	-0,1	2,6
2010	84,5	62,0	2010-2014	-2,5	1,3
2014	82,0	63,3	2014-2019	1,4	2,6
2019	83,4	65,9	2008-2019	-1,2	6,5

Ποσοστό (%) απασχόλησης*					
	Άνδρες	Γυναίκες	Μεταβολή σε π.μ.**	Άνδρες	Γυναίκες
2008	80,6	52,9	2008-2010	-4,1	-0,4
2010	76,5	52,5	2010-2014	-13,8	-8,3
2014	62,7	44,2	2014-2019	9,3	7,8
2019	72,0	52,0	2008-2019	-8,6	-0,9

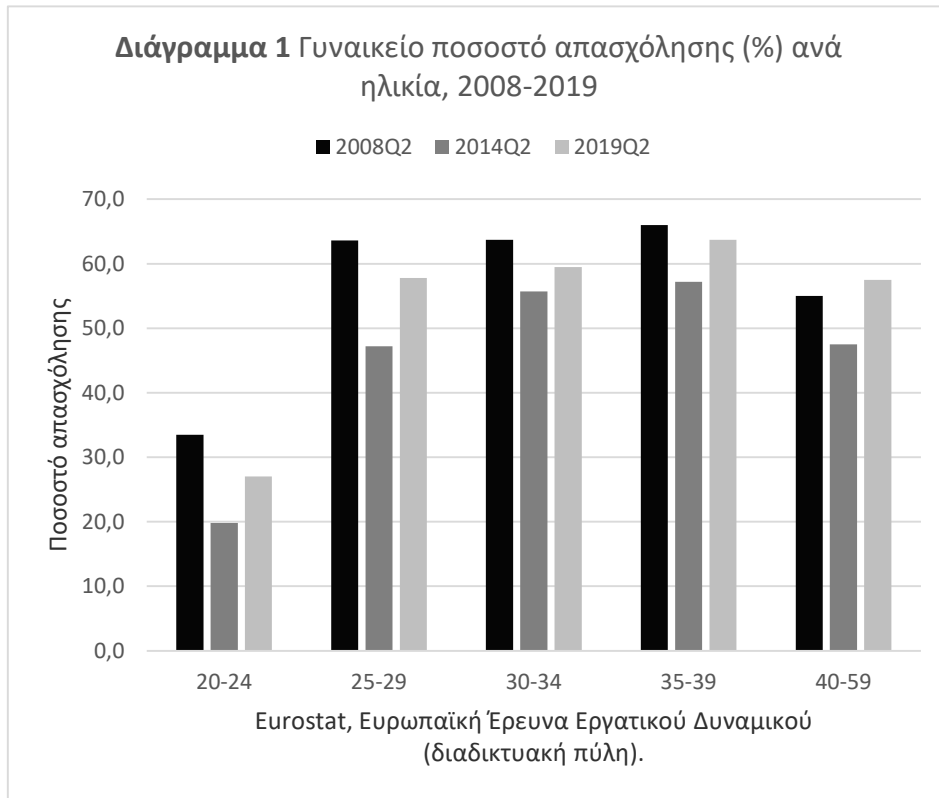
Ποσοστό (%) ανεργίας*					
	Άνδρες	Γυναίκες	Μεταβολή σε π.μ.**	Άνδρες	Γυναίκες
2008	4,7	10,9	2008-2010	4,7	4,5
2010	9,4	15,4	2010-2014	14,1	14,9
2014	23,5	30,3	2014-2019	-9,9	-9,3
2019	13,6	21,0	2008-2019	8,9	10,1

*Όλα τα ποσοστά αναφέρονται στο β' τρίμηνο των αντίστοιχων ετών και στον ανδρικό και γυναικείο πληθυσμό ηλικίας 15-64 ετών.

**Π.μ.=ποσοστιαίες μονάδες

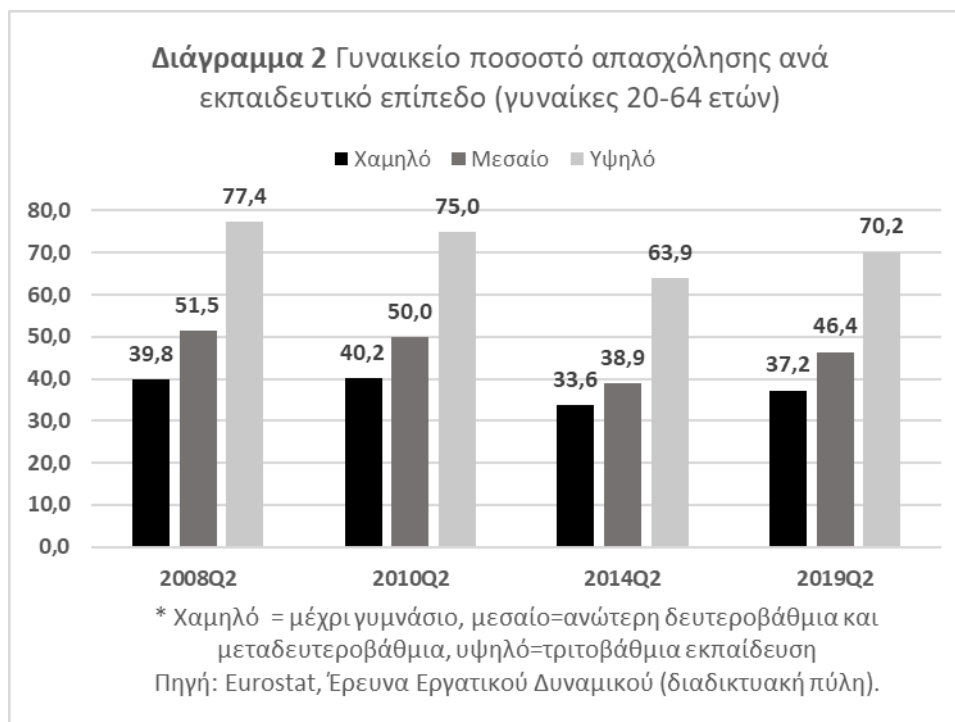
Συγκεκριμένα, μεταξύ β' τριμήνου 2014 και β' τριμήνου 2019, η απασχόληση σημείωσε αύξηση κατά 12%, έναντι μείωσης κατά 24% μεταξύ των αντίστοιχων τριμήνων 2008 και 2014. Η άνοδος υπήρξε μεγαλύτερη στις γυναίκες από ότι στους άνδρες. Αυτό κυρίως οφείλεται στους ανδροκρατούμενους και μικτούς κλάδους της οικονομίας, που συγκέντρωναν το 75% της γυναικείας απασχόλησης το β' τρίμηνο του 2014, και στους οποίους οι θέσεις εργασίας για γυναίκες αυξήθηκαν συνολικά ταχύτερα από ότι εκείνες όπου εργάζονται άνδρες (Πίνακας 1).

Η αισθητή άνοδος της απασχόλησης μεταξύ 2014 και 2019 είχε θετικό αντίκτυπο σε όλα τα μεγέθη της αγοράς εργασίας (Πίνακας 2), με πρώτο το ποσοστό απασχόλησης που αυξήθηκε κατά 9,3 ποσοστιαίες μονάδες (π.μ.) στους άνδρες και κατά 7,8 στις γυναίκες. Η αύξηση της απασχόλησης συμπαρέσυρε προς τα πάνω τα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό (1,4 π.μ. άνοδος στους άνδρες και 2,6 στις γυναίκες) και ώθησε προς τα κάτω το ποσοστό ανεργίας (πτώση κατά 9,9 π.μ. στους άνδρες και κατά 9,3 στις γυναίκες). Η ψαλίδα μεταξύ ποσοστών απασχόλησης και ανεργίας ανδρών και γυναικών αυξήθηκε, αντίθετα με αυτό που συνέβη στην προηγούμενη φάση της κρίσης, ενώ η ψαλίδα μεταξύ ποσοστών συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό μειώθηκε, όπως και στην προηγούμενη φάση της κρίσης.

Από τα διαγράμματα 1, 2 και 3 φαίνεται ότι η άνοδος του γυναικείου ποσοστού απασχόλησης μεταξύ 2014 και 2019 ήταν σημαντικότερη στις γυναίκες ηλικίας 25-29 και 40-59 ετών, σε αυτές με μεσαίο και υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και στις Ελληνίδες, από ότι στις γυναίκες 30-39 ετών, σε αυτές με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και στις μετανάστριες εκτός Ε.Ε. Οι τελευταίες είδαν πολύ μικρή βελτίωση ευκαιριών απασχόλησης την τελευταία πενταετία.

Η αξιοσημείωτη αύξηση των νέων θέσεων εργασίας και η σταθερή μείωση της ανεργίας την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης (2015-19) δεν μπόρεσε παρ' όλη αυτά να απορροφήσει τις δραματικές επιπτώσεις στην απασχόληση και την ανεργία της πρώτης διετίας της οικονομικής κρίσης (2008-9) και της υφεσιακής λιτότητας των δύο πρώτων Μνημονίων (2010-14). Έτσι, το 2019, το ανδρικό ποσοστό απασχόλησης παρέμενε κατά 9 π.μ. χαμηλότερο σε σχέση με το 2008, ενώ το ανδρικό ποσοστό ανεργίας κατά 9 π.μ. υψηλότερο. Παραδόξως, ενώ το γυναικείο ποσοστό απασχόλησης ήταν μόνο κατά 1 π.μ. χαμηλότερο, το γυναικείο ποσοστό ανεργίας ήταν κατά 10 π.μ. υψηλότερο το 2019 σε σχέση με το 2008.

Το παράδοξο έχει εξήγηση. Όπως έχουμε δείξει σε προηγούμενη εργασία μας (Karamessini και Koutentakis 2014), κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, επικράτησε στις γυναίκες το φαινόμενο του «πρόσθετου εργαζόμενου» έναντι του φαινομένου του «αποθαρρημένου ανέργου». ¹ Συγκεκριμένα, η μαζική εργασιακή κινητοποίηση των γυναικών – ιδιαίτερα στις κεντρικές παραγωγικές και αναπαραγωγικές ηλικίες και αυτών με χαμηλό και μεσαίο εκπαιδευτικό επίπεδο – προκειμένου να αντισταθμίσουν τις εισοδηματικές απώλειες του νοικοκυριού από την ανεργία και την υποαπασχόληση των ανδρών, οδήγησε το γυναικείο ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας σε αξιοσημείωτη αύξηση, η οποία τροφοδότησε την εκτίναξη του γυναικείου ποσοστού ανεργίας σε μία περίοδο συρρίκνωσης της γυναικείας απασχόλησης. Η αύξηση της γυναικείας συμμετοχής συνεχίστηκε και επιταχύνθηκε από το 2014 και ύστερα, όταν η συνολική και η γυναικεία απασχόληση στην οικονομία εισήλθαν σε σταθερή ανοδική τροχιά. Το γυναικείο ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό ήταν το 2019 (β' τρίμηνο) κατά 6,5 π.μ. υψηλότερο από ότι το 2008 (β' τρίμηνο), ενώ το ανδρικό κατά 1,2 π.μ. χαμηλότερο.

¹ Η διάκριση των δύο φαινομένων στην οικονομική θεωρία έγινε για πρώτη φορά από τον Mincer (1962).

Πίνακας 3 Επίπτωση της κρίσης στους μισθωτούς και στους αυτοαπασχολούμενους ανά φύλο*
Μεταβολή (%) τελικό έτος - έτος βάσης

	2008-2014		2014-2019	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
Σύνολο	-26,4	-19,5	10,8	13,1
Εργοδότες	-47,1	-28,3	34,9	43,8
Εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό	-8,5	-8,3	-6,8	-0,2
Μισθωτοί	-28,9	-18,6	17,7	18,5
Συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενειακών επιχειρήσεων	-38,6	-41,6	-21,5	-21,4

* Τα στοιχεία του πίνακα αναφέρονται στο Β' Τρίμηνο των ετών 2008, 2014, 2019.

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΛΣΤΑΤ).

Η σημαντική αύξηση της απασχόλησης την περίοδο 2014-19 ευνόησε τους εργοδότες και τους μισθωτούς, ενώ ο αριθμός των εργαζόμενων για δικό τους λογαριασμό και αυτός των συμβοηθούντων μελών οικογενειακής επιχείρησης μειώθηκαν αισθητά, συνεχίζοντας την καθοδική πορεία μετά το 2008. Μεγαλύτερη άνοδος της απασχόλησης σημειώθηκε στις γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες και στους εργοδότες και στους μισθωτούς. Ταυτόχρονα, ο αριθμός των εργαζόμενων γυναικών για δικό τους λογαριασμό μειώθηκε αναλογικά λιγότερο απ' ό,τι αυτός των ανδρών, ενώ ίδια ποσοστιαία μείωση σε άνδρες και γυναίκες παρατηρήθηκε μεταξύ

των μη αμειβόμενων συμβοηθούντων μελών οικογενειακών επιχειρήσεων (Πίνακας 3).

Πίνακας 4 Μεταβολή (%) της μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα ανά φύλο 2008-2019

	τελικό έτος - έτος βάσης	
	2008 Β' Τρίμηνο - 2014 Β' Τρίμηνο	2014 Β' Τρίμηνο - 2019 Β' Τρίμηνο
Δημόσιος τομέας	-28,3	8,3
Άνδρες (σύνολο)	-25,8	7,3
<i>Μόνιμη εργασία</i>	-26,1	6,5
<i>Προσωρινή εργασία</i>	-21,5	17,7
Γυναίκες (σύνολο)	-17,5	9,3
<i>Μόνιμη εργασία</i>	-15,7	4,9
<i>Προσωρινή εργασία</i>	-30,0	45,9
Ιδιωτικός τομέας	-31,2	23,3
Άνδρες (σύνολο)	-41,1	22,9
<i>Μόνιμη εργασία</i>	-43,3	22,5
<i>Προσωρινή εργασία</i>	-26,7	25,9
Γυναίκες (σύνολο)	-18,6	23,8
<i>Μόνιμη εργασία</i>	-19,0	21,8
<i>Προσωρινή εργασία</i>	-16,1	35,2

Πηγή: Επεξεργασία αδημοσίευτων στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΛΣΤΑΤ)...

Η γενική εικόνα που προκύπτει από τις εξελίξεις της περιόδου 2014-19 είναι ότι η μεταμνημονιακή περίοδος θα παρέχει πολύ λιγότερες ευκαιρίες σε επαγγελματίες να αυτοαπασχολούνται δουλεύοντας μόνοι τους, ενώ οι μικροεπιχειρηματίες θα μπορούν να υπολογίζουν ολοένα και λιγότερο στην απλήρωτη εργασία των μελών της οικογενείας τους, 64% των οποίων εξακολουθούν να είναι σήμερα γυναίκες. Επιπλέον, η δυναμική επανεμφάνιση των μικροεπιχειρηματιών, μεταξύ των οποίων οι γυναίκες ήδη κερδίζουν έδαφος, θα δώσει περαιτέρω ώθηση στην μισθωτοποίηση της απασχόλησης αλλά και στην ισότητα των φύλων στο πεδίο της επιχειρηματικότητας. Η δραστική συρρίκνωση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα υπήρξε ένα σημαντικό εργαλείο της στρατηγικής δημοσιονομικής προσαρμογής, που συμφώνησε η τρώικα με τις ελληνικές κυβερνήσεις στο πλαίσιο των δύο πρώτων Μνημονίων. Η επιβολή αυστηρών κανόνων στις προσλήψεις επέφερε μείωση του αριθμού των εργαζόμενων στο δημόσιο και περιορισμό των δημόσιων δαπανών για μισθούς και των δημόσιων ελλειμμάτων.

Όταν ανέλαβε ο ΣΥΡΙΖΑ τη διακυβέρνηση της χώρας τον Ιανουάριο του 2015, η αναλογία προσλήψεων/αποχωρήσεων ήταν μία προς πέντε. Η νέα κυβέρνηση διαπραγματεύτηκε επιτυχώς με τους θεσμούς τη μείωση της αναλογίας στο μία προς τρεις κατά τη διάρκεια του τρίτου Μνημονίου στο μία προς μία κατά την έξοδο από αυτό. Επίσης διαπραγματεύτηκε και πήρε την έγκριση για πρόσθετες προσλήψεις προσωπικού με καθεστώς προσωρινής απασχόλησης μέσω ΑΣΕΠ για την κάλυψη επειγουσών αναγκών. Ως αποτέλεσμα, η απασχόληση στο δημόσιο τομέα αυξήθηκε κατά 8% μεταξύ β' τριμήνου του 2014 και β' τριμήνου του 2019, ενώ είχε μειωθεί κατά 28% μεταξύ β' τριμήνου του 2008 και β' τριμήνου του 2014 (Πίνακας 4). Η αύξηση των

μόνιμων θέσεων στο δημόσιο τομέα την πενταετία 2014-19 ήταν μεγαλύτερη στους άνδρες (6,5%) συγκριτικά με τις γυναίκες (5%), ενώ η αύξηση των θέσεων προσωρινής εργασίας στον ίδιο τομέα ήταν συντριπτικά μεγαλύτερη στις γυναίκες (46%) σε σχέση με τους άνδρες (18%). Εδώ φαίνεται ότι έπαιξε καθοριστικό ρόλο η πολιτική απασχόλησης.

Η πολιτική απασχόλησης συνέβαλε σημαντικά στην καθαρή αύξηση της απασχόλησης την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης, δίνοντας έμφαση στη άμεση δημιουργία θέσεων εργασίας στο δημόσιο τομέα και στην κατά προτεραιότητα τοποθέτηση σε αυτές μακροχρόνια ανέργων, άνεργων γονέων με ανήλικα παιδιά ή άνεργων νέων πτυχιούχων, που αποτελούν μέλη νοικοκυριών χαμηλού εισοδήματος. Τα προγράμματα κοινωφελούς εργασίας σε δήμους και περιφέρειες και τα ειδικά προγράμματα του δημόσιου τομέα που υλοποίησε ο ΟΑΕΔ δημιούργησαν 116 χιλιάδες νέες θέσεις εργασίας την τετραετία 2015-2018 (ΟΑΕΔ 2019). Ταυτόχρονα, οι θέσεις αυτές, διάρκειας από οκτώ έως εικοσιτέσσερις μήνες, όπως και οι προσλήψεις συμβασιούχων ορισμένου χρόνου μέσω ΑΣΕΠ, κάλυψαν μεν κρίσιμους τομείς του κοινωνικού κράτους με τεράστιες ανάγκες προσωπικού (υγεία, παιδεία, κοινωνική φροντίδα, πυρασφάλεια κλπ.) αλλά συνέβαλαν στην αύξηση της προσωρινής εργασίας στο δημόσιο τομέα. Η αύξηση αυτή ευνόησε αναλογικά περισσότερο τις γυναίκες απ' ότι τους άνδρες, το πιθανότερο κυρίως διότι οι περισσότερες προσλήψεις έγιναν σε επαγγέλματα όπου οι γυναίκες έχουν την πρωτοκαθεδρία και δευτερευόντως λόγω υψηλής μοριοδότησης άνεργων μονογονέων και γονέων ανήλικων παιδιών. Αντίστροφα, η αναλογικά μεγαλύτερη αύξηση της ανδρικής απασχόλησης σε μόνιμες θέσεις του δημόσιου τομέα μάλλον οφείλεται στο ότι η σύνθεση ειδικοτήτων των μόνιμων προσλήψεων ήταν ευνοϊκότερη για τους άνδρες.

Θα πρέπει τέλος να υπογραμμίσουμε ότι ενώ η πολιτική απασχόλησης είχε ουσιαστική συμβολή στην συνολική αύξηση της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα κατά 8% μεταξύ 2014-19, η αύξηση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα ήταν πολύ δυναμικότερη την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης. Η αύξηση του αριθμού των εργαζόμενων στον ιδιωτικό τομέα κατά 23% μεταξύ β' τριμήνου 2014 και β' τριμήνου 2019 εντυπωσιάζει, μετά τη δραματική συρρίκνωση του αριθμού τους κατά 31% μεταξύ β' τριμήνου 2008 και β' τριμήνου 2014, ακόμα δε περισσότερο που η οικονομία βρισκόταν σε στασιμότητα το 2015-16 ενώ από το 2017 η ανάκαμψη ουδέποτε ξεπέρασε το 2% ετησίως.

3. Εργασιακές σχέσεις, μισθοί και ποιότητα της αμειβόμενης εργασίας: διαφορές φύλου

Σε προηγούμενες εργασίες μας έχουμε περιγράψει διεξοδικά τις διαρθρωτικές αλλαγές της αγοράς εργασίας την περίοδο των δύο πρώτων Μνημονίων (Karamessini 2012, 2014, 2015) και έχουμε σχολιάσει λεπτομερώς τις έμφυλες συνέπειές τους (Καραμεσίνη 2015). Οι διαρθρωτικές αλλαγές εκείνης της περιόδου επέφεραν ανατροπές αφενός στις ατομικές εργασιακές σχέσεις στον ιδιωτικό τομέα (μείωση προστασίας από τις απολύσεις, ελαστικοποίηση των ευέλικτων μορφών εργασίας, επιμήκυνση της δοκιμαστικής περιόδου των νεοπροσλαμβανόμενων μισθωτών, μείωση του κόστους των υπερωριών, διευκόλυνση ευέλικτων διευθετήσεων του

χρόνου εργασίας, αύξηση εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας στη δημόσια διοίκηση) αφετέρου στο σύστημα καθορισμού των μισθών (μεγάλες περικοπές δώρων και μισθών στο δημόσιο τομέα, κατάργηση της συλλογικής διαπραγμάτευσης μισθών στους οργανισμούς και στις επιχειρήσεις δημοσίου δικαίου και της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης σε περίπτωση συρροής συλλογικών συμβάσεων στον ιδιωτικό τομέα, αναστολή του θεσμού της επέκτασης της ισχύος των συλλογικών συμβάσεων στο σύνολο των μισθωτών ενός κλάδου με υπουργική απόφαση, κατάργηση της μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία και περιορισμός της στους βασικούς μισθούς, δια νόμου μείωση κατά 22% του κατώτατου μισθού, θέσπιση υποκατώτατου για τους νέους). Είχαμε τότε δείξει ότι, στον ιδιωτικό τομέα, την περίοδο 2008-14, οι άνδρες υπήρξαν πιο ευάλωτοι από τις γυναίκες στην αύξηση της μερικής και στη μείωση της προσωρινής απασχόλησης, που προέκυψαν από την ανάγκη των επιχειρήσεων για προσαρμογή των ωρών εργασίας και του αριθμού των εργαζομένων στην πτώση του κύκλου εργασιών.

Οι κυβερνήσεις της Αριστεράς δεν απορύθμισαν περαιτέρω τις ατομικές εργασιακές σχέσεις. Παρόλο που δεν ανέτρεψαν τις θεσμικές αλλαγές των πρώτων δύο μηνονίων, βελτίωσαν τους όρους εργασίας των μισθωτών παίρνοντας μέτρα για την αντιμετώπιση της εργοδοτικής αυθαιρείας με την ενίσχυση του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας και με ρυθμίσεις για την καλύτερη προστασία των εργαζομένων. Σ' αυτές συγκαταλέγονται η υποχρέωση για εκ των προτέρων ηλεκτρονική δήλωση των υπερωριών και για αιτιολόγηση της απόλυσης εκ μέρους του εργοδότη καθώς και η συνευθύνη αρχικού εργοδότη και εργολάβου για οφειλές προς τους εργολαβικούς εργαζόμενους. Μία από τις πρώτες κινήσεις της νέας κυβέρνησης της ΝΔ μετά τις εκλογές ήταν να ακυρώσει νομοθετικά τις ανωτέρω ρυθμίσεις βελτίωσης της προστασίας των εργαζομένων.

Ως αποτέλεσμα της κυβερνητικής πολιτικής, η αδήλωτη εργασία μειώθηκε από το 20% στο 9%, αλλά η μερική απασχόληση συνέχισε να αυξάνεται ενώ η προσωρινή σταμάτησε να μειώνεται και αυξήθηκε σημαντικά κατά την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης. Στην αύξηση επέδρασε σημαντικά η απογείωση του τουρισμού, που απασχολεί ένα πάρα πολύ μεγάλο αριθμό εποχικών εργαζομένων. Μεταξύ 2014 και 2019, η προσωρινή απασχόληση στις γυναίκες αυξήθηκε αναλογικά περισσότερο απ' ότι στους άνδρες και στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα (Πίνακας 4) και πολύ ταχύτερα από τη συνολική γυναικεία μισθωτή απασχόληση. Ως αποτέλεσμα, το ποσοστό προσωρινά απασχολούμενων στο σύνολο των μισθωτών γυναικών αυξήθηκε σημαντικά μεταξύ β' τριμήνου 2015 και β' τριμήνου 2019, πολύ περισσότερο απ' ότι το αντίστοιχο ανδρικό ποσοστό (Πίνακας 5). Το ίδιο διάστημα, ο αριθμός των μερικά απασχολούμενων γυναικών αυξήθηκε κατά 17%, ταχύτερα απ' ότι η συνολική γυναικεία απασχόληση. Αντίθετα, ο αριθμός των μερικά απασχολούμενων ανδρών μειώθηκε κατά 3%, ενώ η συνολική ανδρική απασχόληση αυξήθηκε. Οι ανωτέρω εξελίξεις προκάλεσαν την αύξηση του ποσοστού μερικής απασχόλησης στις γυναίκες από 12,8% στο 13,4% και τη μείωσή του στους άνδρες από 6,6% στο 5,8% και (Πίνακας 5).

Πίνακας 5 Μερική και προσωρινή απασχόληση
% απασχολούμενων 15-64 ετών

	Άνδρες	Γυναίκες
	<i>Μερικά απασχολούμενοι</i>	
2008	2,5	9,6

2014	6,6	12,8
2019	5,8	13,4
<i>Προσωρινά απασχολούμενοι</i>		
2008	10,1	14,0
2014	10,9	13,3
2019	11,5	15,5

* Τα στοιχεία αναφέρονται στα δεύτερα τρίμηνα των ετών 2008, 2014, 2019

Πηγή: Eurostat, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (διαδικτυακή πύλη).

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η μεγαλύτερη αύξηση της γυναικείας απασχόλησης σε σχέση με την ανδρική την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης, κατά την οποία σημειώθηκε εντυπωσιακή (12%) αύξηση της συνολικής απασχόλησης, συνδέεται με την μεγάλη διαθεσιμότητα που επέδειξαν οι γυναίκες για θέσεις μερικής και προσωρινής απασχόλησης, στις οποίες προτιμήθηκαν από τους εργοδότες. Η διαθεσιμότητα δεν σημαίνει αναγκαστικά και επιλογή, εφόσον το γυναικείο ποσοστό ακούσιας μερικής απασχόλησης κυμάνθηκε από 66% έως 69% την περίοδο 2015-9 (στοιχεία Eurostat). Η μείωση της μερικής απασχόλησης στους άνδρες την ίδια περίοδο σημειώνει την αργή επάνοδο στην «κανονικότητα» που διαταράχθηκε από την δραματική εκτόξευση της ανεργίας μεταξύ 2008 και 2013, παράλληλα με την βαθμιαία αύξηση του ανδρικού ποσοστού ακούσιας μερικής απασχόλησης από 48% το 2008 στο 71% το 2013.

Όσον αφορά τις ριζικές αλλαγές στο σύστημα καθορισμού των μισθών που επέφεραν τα δύο πρώτα Μνημόνια, αυτές πέτυχαν τον στόχο τους, δηλαδή τη δραματική μείωση των ονομαστικών μισθών και του κόστους εργασίας. Τα τετελεσμένα παρέμειναν άθικτα κατά τη διάρκεια του τρίτου Μνημονίου. Όμως αμέσως μετά την ολοκλήρωση του τελευταίου τον Αύγουστο του 2018, η αριστερή κυβέρνηση προχώρησε καταρχήν στην αποκατάσταση του θεσμού των συλλογικών διαπραγματεύσεων και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, με την επαναφορά των αρχών της ευνοϊκότερης ρύθμισης – αν ισχύουν παραπάνω της μίας ΣΣΕ εφαρμόζεται η ευνοϊκότερη για τον εργαζόμενο – και της επεκτασιμότητας των κλαδικών ΣΣΕ: αν η ΣΣΕ είναι υπογεγραμμένη από εργοδότες που απασχολούν πάνω από το 50% των εργαζομένων του κλάδου, η σύμβαση επεκτείνεται υποχρεωτικά στο σύνολο των εργαζομένων του τελευταίου. Στη συνέχεια, την 1.2.2019 η αριστερή κυβέρνηση αύξησε κατά 11 % τον κατώτατο μισθό για τους εργαζόμενους 25 ετών και άνω και κατά 27% τον κατώτατο μισθό για τους νέους κάτω των 25, με την κατάργηση του υποκατώτατου μισθού. Τέλος επέκτεινε όλες τις ισχύουσες κλαδικές συλλογικές συμβάσεις στο σύνολο των μισθωτών των αντίστοιχων κλάδων. Με τα παραπάνω έθεσε εκ νέου τους μισθούς σε ανοδική τροχιά.

Σύμφωνα με τον δείκτη μισθολογικού κόστους της ΕΛΣΤΑΤ, που υπολογίζεται με βάση το σύνολο των ακαθάριστων τακτικών και έκτακτων αμοιβών ανά ώρα εργασίας, οι ονομαστικοί ωριαίοι μισθοί έμειναν στάσιμοι μεταξύ 2008 και 2010, υποχώρησαν κατά 21,4% μεταξύ 2010 και 2015, ενώ αυξήθηκαν κατά 3,5% μεταξύ 2015 και 2018 και κατά 2,5% το πρώτο τρίμηνο του 2019.² Την ανοδική πορεία των μισθών θέλησε να θέσει υπό έλεγχο η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση

² ΕΛΣΤΑΤ, διαδικτυακή πύλη.

της ΝΔ κατά τους πρώτους μήνες της θητείας της, ανατρέποντας εκ νέου το θεσμικό πλαίσιο των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και υποσκάπτοντας με εξαιρέσεις και προϋποθέσεις την ισχύ των αρχών της ευνοϊκότερης ρύθμισης και της επεκτασιμότητας των ΣΣΕ καθώς και το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα των συνδικάτων για μονομερή προσφυγή στη διαίτησία (Ν. 4836/2019).

Μέχρι πρόσφατα δεν είχαμε στοιχεία και μελέτες για τον έμφυλο αντίκτυπο των διαρθρωτικών αλλαγών στο σύστημα καθορισμού των μισθών που έλαβαν χώρα στο πρώτο και δεύτερο Μνημόνιο. Σήμερα διαθέτουμε στοιχεία για την εξέλιξη του μισθολογικού χάσματος ανδρών-γυναικών στο σύνολο της οικονομίας από τη βάση δεδομένων του ΟΟΣΑ. Τα στοιχεία δείχνουν την συρρίκνωση του χάσματος στους πλήρως απασχολούμενους μισθωτούς από το 12,2% το 2010 στο 4,5% το 2017 (Διάγραμμα 9.4)³. Η συρρίκνωση οπωσδήποτε αντανακλά τις επιπτώσεις των αλλαγών στο σύστημα καθορισμού των μισθών στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, που περιόρισαν αναλογικά περισσότερο τις αποδοχές των υψηλόμισθων εργαζόμενων στους οποίους υπεραντιπροσωπεύονται οι άνδρες. Αντίστροφα, λόγω της υπερσυγκέντρωσης των γυναικών στους χαμηλούς μισθούς, η μείωση του κατώτατου μισθού κατά 22% το 2012 οδήγησε σε οξεία αλλά πρόσκαιρη αύξηση του μισθολογικού χάσματος ανδρών-γυναικών (Διάγραμμα 4).

Στη συρρίκνωση του μισθολογικού χάσματος φύλλου υποθέτουμε ότι επίσης συνέβαλε η κλαδική ανακατανομή της γυναικείας και ανδρικής απασχόλησης. Όπως αναφέραμε παραπάνω, η δραματική συρρίκνωση της απασχόλησης μεταξύ 2008 και 2014 έπληξε περισσότερο τους

³ Τα στοιχεία του ΟΟΣΑ που απεικονίζονται στο Διάγραμμα 4 προέρχονται από την Ευρωπαϊκή Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (EU-SILC), στην οποία συγκεντρώνονται στοιχεία εισοδήματος για το προηγούμενο έτος πραγματοποίησής της. Συνεπώς, τα στοιχεία κάθε έτους του διαγράμματος αναφέρονται στο μισθολογικό χάσμα του αμέσως προηγούμενου έτους.

ανδροκρατούμενους κλάδους, στους οποίους οι μισθωτοί αμείβονται σχετικά καλά, και τους άνδρες εργαζόμενους σε αυτούς (Πίνακας 1). Από το 2014 και μετά, που η απασχόληση άρχισε να ανακάμπτει, η συμμετοχή των γυναικών σε αυτούς τους κλάδους αναβαθμίστηκε, ενώ συνεχίστηκε η μείωση των υψηλών αμοιβών λόγω της κατάρρευσης των συλλογικών διαπραγματεύσεων και του περιορισμού του αριθμού των κλαδικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας σε ισχύ και του ποσοστού των μισθωτών που καλύπτονταν από αυτές. Οι παραπάνω εξελίξεις συνέβαλαν στη μείωση του χάσματος αμοιβών των δύο φύλων και στις δύο περιόδους.

Δεν μπορούμε να προβλέψουμε με βεβαιότητα τις κατά φύλο επιπτώσεις όλων των θεσμικών αλλαγών στο σύστημα καθορισμού των μισθών μετά την έξοδο από το τρίτο Μνημόνιο, πολύ δε περισσότερο που οι αλλαγές που έκανε η κυβέρνηση της Αριστεράς στο σύστημα συλλογικών συμβάσεων εργασίας ανατράπηκαν ένα χρόνο αργότερα από την κυβέρνηση της Δεξιάς. Παραμένει όμως ισχύ η αύξηση κατά 11% του κατώτατου μισθού από 1.2.2019, που πραγματοποιήθηκε επί κυβέρνησης της Αριστεράς. Δεδομένου ότι το ποσοστό των χαμηλόμισθων γυναικών μισθωτών είναι υψηλότερο εκείνου των χαμηλόμισθων ανδρών (Council of Economic Advisors et al. 2018), είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η αύξηση του κατώτατου μισθού έχει επηρεάσει σχετικά περισσότερο τις μέσες αποδοχές των γυναικών, μειώνοντας περαιτέρω το μισθολογικό χάσμα φύλου.

Τέλος, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε, ότι η συρρίκνωση του χάσματος από το 12,2% στο 4,5% κατά τη διάρκεια της πρόσφατης Μεγάλης Ύφεσης κατέστησε την Ελλάδα τη χώρα με το μικρότερο μισθολογικό χάσμα φύλου στον ΟΟΣΑ. Ωστόσο, αυτό δεν απορρέει από την αναβάθμιση της θέσης των γυναικών, αλλά από την καταστροφική επίπτωση στους μισθούς και στην απασχόληση της οικονομικής κρίσης και των πολιτικών λιτότητας και εσωτερικής υποτίμησης, που έπληξαν όλες τις κατηγορίες μισθωτών, αλλά συγκριτικά με μεγαλύτερη σφοδρότητα τα πιο προνομιούχα στρώματα μισθωτών, στα οποία επικρατούν οι άνδρες, ενώ έδιωξαν ή κράτησαν εκτός απασχόλησης τις γυναίκες με το χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο, που εργάζονται σε χαμηλόμισθες θέσεις εργασίας.

4. Από τη διάσωση του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην απόπειρα θεμελίωσης ενός νέου μοντέλου κοινωνικού κράτους

Το κράτος πρόνοιας βρέθηκε «στο μάτι του κυκλώνα» των πολιτικών λιτότητας των δύο πρώτων Μνημονίων (Karamessini 2015). Ο φαύλος κύκλος λιτότητας και ύφεσης και η δραματική συρρίκνωση των εισοδημάτων και της απασχόλησης που αυτός προκάλεσε, οδήγησαν αφενός το συνταξιοδοτικό σύστημα στα πρόθυρα της κατάρρευσης αφετέρου το ένα τρίτο του πληθυσμού εκτός ασφαλιστικού συστήματος και χωρίς πρόσβαση σε υγειονομική περίθαλψη. Παράλληλα, σε εφαρμογή της πολιτικής λιτότητας, οι δημόσιες δομές πρωτοβάθμιας περίθαλψης συρρικνώθηκαν και το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ) υπέστη σοβαρές περικοπές χρηματοδότησης και προσωπικού, με τραγικές επιπτώσεις στη δυνατότητα ανταπόκρισής του στην κατακόρυφη αύξηση της κοινωνικής ζήτησης για δημόσια περίθαλψη λόγω μείωσης των εισοδημάτων. Το κοινωνικό κράτος ακρωτηριάστηκε, ακριβώς τη στιγμή που οι πολίτες και η κοινωνία συνολικά

το είχαν περισσότερο ανάγκη για να ανακόψει την εξάπλωση της φτώχειας, παρέχοντάς τους στήριξη.

Παρόλο που η πρώτη κυβέρνηση της Αριστεράς αναγκάστηκε να συνάψει το τρίτο ΠΟΠ και να συνεχίσει την πολιτική λιτότητας με το τρίτο Μνημόνιο, το μίγμα δημοσιονομικής πολιτικής που εφάρμοσε ήταν διαφορετικό από αυτό των δύο πρώτων. Η δημοσιονομική προσαρμογή θα γινόταν με την αύξηση των φορολογικών εσόδων και τη σταθεροποίηση των δημοσίων δαπανών, ενώ η αύξηση των κοινωνικών δαπανών ως ποσοστό των τελευταίων αντανάκλασε το ρόλο της κοινωνικής πολιτικής ως ακρογωνιαίου λίθου του «παράλληλου προγράμματος» των κυβερνήσεων της Αριστεράς, που περιλάμβανε τα εκτός Μνημονίου μέτρα.

Η κοινωνική πολιτική της Αριστεράς είχε ως σαφείς προτεραιότητες την καταπολέμηση της φτώχειας, τη διάσωση του συνταξιοδοτικού συστήματος και του ΕΣΥ από την κατάρρευση και την ελεύθερη και δωρεάν πρόσβαση των ανασφάλιστων στο τελευταίο. Ωστόσο, το 2017-9 οι κυβερνήσεις της Αριστεράς φρόντισαν επίσης για την αντιμετώπιση δομικών ελλειμμάτων του κοινωνικού κράτους που προϋπήρχαν της οικονομικής κρίσης σε διάφορα πεδία (φροντίδα, στέγη, πρωτοβάθμια υγειονομική περίθαλψη). Τα ανωτέρω ελλείμματα δημιούργησαν κατά τη διάρκεια της κρίσης τεράστια κοινωνικά προβλήματα, επειδή ένα πολύ μεγάλο μέρος του πληθυσμού αδυνατούσε να πληρώσει ιδιωτικά για την κάλυψη των αναγκών του. Στην προσπάθεια να αντιμετωπίσουν τα ελλείμματα, οι κυβερνήσεις της Αριστεράς έθεσαν τα θεμέλια για την οικοδόμηση ενός σύγχρονου κοινωνικού κράτους που να συνδυάζει επαρκή επιδόματα, ποιοτικές κοινωνικές υπηρεσίες και καθολική κάλυψη. Ωστόσο, η προσπάθεια αυτή έμεινε μετέωρη, μετά τις εκλογές του Ιουλίου 2019 και την κυβερνητική αλλαγή που προέκυψε. Ο χρόνος θα δείξει τις προθέσεις και τις πρωτοβουλίες της νέας κυβέρνησης σε αυτόν τον τομέα.

Η μεγάλη μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος το 2016

Το συνταξιοδοτικό σύστημα βρέθηκε εξ αρχής στο στόχαστρο των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής, λόγω του μεγάλου ύψους των επιχορηγήσεων του κρατικού προϋπολογισμού για τη χρηματοδότησή του. Η μεταρρύθμισή του το καλοκαίρι του 2010 ήταν η πρώτη μεγάλη διαρθρωτική αλλαγή του πρώτου Μνημονίου, που είχε ως σκοπό να καταστήσει το συνταξιοδοτικό σύστημα οικονομικά βιώσιμο, μαζί με τις αλληλεπάλιπες περικοπές των καταβαλλόμενων κύριων και επικουρικών συντάξεων την πενταετία 2010-14. Παρόλο που παραπάνω μέτρα, το σύστημα παραλίγο να κηρύξει στάση πληρωμών το 2015, εξαιτίας των τεράστιων ελλειμμάτων που δημιούργησαν (European Commission 2015, σελ. 109):

- Η μεγάλη έξοδος των μισθωτών στη σύνταξη (πάνω από 650.000 άτομα),
- Η δραστική μείωση της κρατικής επιχορήγησης κατά 10,3 δισ. €,
- Η εκτεταμένη απώλεια εσόδων από εισφορές, λόγω της μαζικής ανεργίας (6,5 δισ. €), της μείωσης των μισθών (4 δισ. €), της εισφοροδιαφυγής (5 δισ. €) και της αδυναμίας καταβολής των οφειλόμενων εισφορών (17,2 δισ. €), και
- Η δραματική απομείωση της περιουσίας των ταμείων κατά 12,7 δισ. € από την αναδιάρθρωση του δημόσιου χρέους προς τους ιδιώτες (PSI) το 2012.

Η περίοδος της αριστερής διακυβέρνησης ξεκίνησε με την αναβολή της εφαρμογής της σημαντικής δομικής αλλαγής που εισήγαγαν οι νόμοι 3863/2010 και 3865/2010 για τις κύριες συντάξεις των μισθωτών και θα ίσχυε από 1.1.2015. Αυτή συνίστατο στο διαχωρισμό της κύριας σύνταξης σε βασική και αναλογική και στον υπολογισμό της δεύτερης με βάση νέα ποσοστά αναπλήρωσης. Μετά την επιβολή του τρίτου Μνημονίου, ψηφίστηκε από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ και τέθηκε σε ισχύ από την 1.1.2017 ο νόμος 4387/2016, που θεωρείται η μεγαλύτερη μεταρρύθμιση του ελληνικού συνταξιοδοτικού συστήματος από τη σύστασή του το 1932 (European Commission 2018). Η μεταρρύθμιση αυτή επιδίωκε πρώτα απ' όλα να διασώσει το συνταξιοδοτικό σύστημα από την κατάρρευση και να το καταστήσει οικονομικά βιώσιμο και ταυτόχρονα πιο δίκαιο, με τις ελάχιστες δυνατές περικοπές στις παροχές και ενδυναμώνοντας τις αρχές της ίσης μεταχείρισης και της καθολικής κάλυψης και διατηρώντας το στοιχείο της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Η σημαντικότερη δομική αλλαγή που επέφερε ο Ν. 4387 συνίσταται στη δημιουργία ενός ενιαίου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης για όλον τον πληθυσμό (α) με την ενοποίηση όλων των βασικών οργανισμών κύριας σύνταξης μισθωτών, αυτοασφαχολούμενων και αγροτών στον ίδιο φορέα (ΕΦΚΑ) (β) με τη συγχώνευση όλων των Ταμείων Προνοίας – παροχής εφάπαξ – με το ταμείο επικουρικών συντάξεων στο Ενιαίο Ταμείο Επικουρικής Ασφάλισης (ΕΤΕΑΠ) και (γ) με τη θέσπιση ενιαίων κανόνων εισφορών και παροχών για όλους τους ασφαλισμένους. Κατ' αυτόν τον τρόπο εξάλειψε όλες τις ανισότητες που προϋπήρχαν στο ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα ως προς τη χρηματοδότηση, τις προϋποθέσεις εδραίωσης δικαιωμάτων και το ύψος των παροχών. Επιπλέον, ο νόμος διατήρησε τη δομική αλλαγή του Ν.3863/2010 όσον αφορά τη διάσπαση της κύριας σύνταξης σε δύο μέρη: το μη ανταποδοτικό (εθνική σύνταξη) και το ανταποδοτικό (ανταποδοτική σύνταξη). Η εθνική σύνταξη χρηματοδοτείται από το κράτος, ισούται με την κατ' έτος αναπροσαρμοζόμενη γραμμή φτώχειας για μονοπρόσωπο νοικοκυριό (384 € το μήνα το 2016) και χορηγείται πλήρως σε όσους-ες συγκεντρώνουν τουλάχιστον 20 έτη ασφάλισης και μειωμένη σε όσους-ες έχουν τουλάχιστον 15 έτη ασφάλισης. Η ανταποδοτική χρηματοδοτείται από τις ασφαλιστικές εισφορές και υπολογίζεται με βάση ποσοστά αναπλήρωσης επί των συντάξιμων αποδοχών του συνόλου του εργασιακού βίου.

Επίσης, ο νόμος 4387 επέφερε ουσιαστικές αλλαγές στα αναδιανεμητικά στοιχεία του συνταξιοδοτικού συστήματος (European Commission 2018). Συγκεκριμένα:

- Κατάργησε βαθμιαία μέσα σε μία διετία την κατώτατη εγγυημένη σύνταξη για όλους τους συνταξιούχους (πλην αγροτών) μηνιαίου ύψους 486 € και μέσα σε μία τριετία το Επίδομα Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΕΚΑΣ), που αποτελούσε πρόσθετη εισοδηματική ενίσχυση των φτωχών συνταξιούχων.
- Μετονόμασε τη σύνταξη για τους ανασφάλιστους υπερηλίκους και για αυτούς που δεν συμπληρώνουν 15 έτη ασφάλισης για σύνταξη στα 67 έτη, η οποία από το 1.1.2013 δινόταν μόνο σε φτωχούς υπερηλίκους με κριτήριο το εισόδημα του νοικοκυριού (Ν. 4093/2012) και προϋπόθεση τη μόνιμη και νόμιμη παραμονή στη χώρα για 20 έτη τουλάχιστον, σε Επίδομα Κοινωνικής Αλληλεγγύης Ανασφάλιστων Υπερηλίκων, μηνιαίου ύψους 360 € για 35 έτη μόνιμης και νόμιμης διαμονής, με τροποποίηση των προϋποθέσεων χορήγησης (εισαγωγή περιουσιακών κριτηρίων, μείωση της ελάχιστης διάρκειας παραμονής στα 15 έτη) και με

κλιμακωτή μείωση των 360 € για κάθε έτος λιγότερο των 35 ετών.

- Εισήγαγε κατώτατο όριο για τις συντάξεις χηρείας ύψους 360 €.

Η αποτίμηση από τη σκοπιά του φύλου των παραπάνω βασικών χαρακτηριστικών της μεταρρύθμισης στις συντάξεις δεν είναι εύκολη υπόθεση, λόγω της δυσκολίας να διακρίνει κανείς και να τεκμηριώσει τις διαφορετικές επιπτώσεις σε άνδρες και γυναίκες γενικών μέτρων με πολυδιάστατες συνέπειες σε πολλά επίπεδα. Ωστόσο, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η μείωση εισοδήματος των δικαιούχων, που επέφεραν αφενός η αντικατάσταση της κατώτατης εγγυημένης από την εθνική σύνταξη, αφετέρου η κατάργηση του ΕΚΑΣ, έπληξε συγκριτικά μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών απ' ότι ανδρών συνταξιούχων, λόγω υπεραντιπροσώπωσης των γυναικών στους χαμηλοσυνταξιούχους (βλ. παρακάτω). Παρομοίως, το πιθανότερο είναι η αντικατάσταση της σύνταξης ανασφάλιστων υπερηλίκων από το νέο επίδομα κοινωνικής αλληλεγγύης να έχει ήδη προκαλέσει μεγαλύτερες επιπτώσεις στις γυναίκες, εφόσον αυτές υπεραντιπροσωπεύονται σε αυτούς χωρίς συνταξιοδοτική κάλυψη (βλ. παρακάτω). Κάποιες αλλαγές στους όρους χορήγησης του επιδόματος διευρύνουν και άλλες μειώνουν τον αριθμό των επιλέξιμων δικαιούχων, ενώ η κλιμάκωση προς τα κάτω για τους-ισ μετανάστες-ριες ενός επιδόματος ήδη χαμηλού ύψους, μοιάζει να αποτελεί περισσότερο αντικίνητρο για την ανασφάλιστη εργασία, παρά δίκτυ ασφαλείας με σκοπό τη αποτροπή της φτώχειας στη μεγάλη ηλικία.

Έχει ιδιαίτερη σημασία από τη σκοπιά του φύλου να αναφέρουμε ότι ο Ν. 4387/2016 επέφερε δραστικές μεταβολές στο καθεστώς των συντάξεων λόγω θανάτου, των οποίων η συντριπτική πλειονότητα των δικαιούχων είναι χήρες και διαζευγμένες γυναίκες. Ο νόμος μείωσε το ύψος των νέων συντάξεων λόγω θανάτου του-ης συζύγου από το 70% στο 50% της σύνταξης που έπαιρνε ή θα εδικαιούτο να πάρει ο/η θανών/ούσα και προέβλεψε για πρώτη φορά την καταβολή τους εφ' όρου ζωής μόνο στους επιζώντες συζύγους ηλικίας 55 ετών και άνω και, ανεξαρτήτως ηλικίας, σε όσους-ες είναι ανίκανοι-ες για βιοποριστική εργασία ή έχουν ανίκανα προς βιοπορισμό τέκνα.⁴ Στους ικανούς για βιοποριστική εργασία επιζώντες συζύγους και των δύο φύλων ηλικίας κάτω των 55 ετών, χωρίς ανίκανα προς βιοπορισμό τέκνα, ο νόμος περιόρισε την καταβολή της σε μόνο μία τριετία μετά το θάνατο του-ης συζύγου τους ή μέχρι τη συμπλήρωση του 18^{ου} ή 24^{ου} έτους της ηλικίας των άγαμων τέκνων τους.⁵ Το σκεπτικό ήταν ότι η παροχή σύνταξης σε άτομα κάτω των 55 ετών χωρίς αναπηρία ή ανάγκη οικονομικής στήριξης εξαρτώμενων τέκνων αποτελεί αντικίνητρο παραμονής ή εισόδου στην αγορά εργασίας και επιβαρύνει δυσανάλογα το ασφαλιστικό σύστημα (βλ. αιτιολογική έκθεση νόμου). Παράλληλα

⁴ Η σύνταξη λόγω θανάτου περιορίζεται κατά 50% μετά την πάροδο μιας τριετίας καταβολής της, εάν ο επιζών σύζυγος εργάζεται ως μισθωτός ή αυτοαπασχολείται ή λαμβάνει σύνταξη από οποιαδήποτε πηγή. Εξαιρούνται όσοι επιζώντες σύζυγοι είναι ανάπηροι με ποσοστό αναπηρίας 67% και άνω και για όσο χρονικό διάστημα διαρκεί η αναπηρία τους. Τα άγαμα τέκνα δικαιούνται αυτοτελώς ένα ποσοστό της σύνταξης που έπαιρνε ή θα δικαιούτο ο/η θανών/ούσα πατέρας/μητέρα, μέχρι τη συμπλήρωση των ηλικιακών ορίων που προβλέπει ο νόμος.

⁵ Σε περίπτωση που κατά τη διάρκεια της τριετίας καταβολής της σύνταξης λόγω θανάτου ή μέχρι τη συμπλήρωση του 18^{ου} έτους για τα άγαμα τέκνα (ή του 24^{ου} έτους για όσα φοιτούν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση), η/ο χήρα/ος συμπληρώσει το 55^ο έτος της ηλικίας του, τότε η καταβολή της διακόπτεται και συνεχίζει όταν αυτή/ός συμπληρώσει τα 67 έτη. Με μεταγενέστερο νόμο, καθορίστηκε το 24^ο έτος της ηλικίας των άγαμων τέκνων ως ενιαίο όριο για την καταβολή σύνταξης χηρείας στους επιζώντες συζύγους κάτω των 55 ετών.

και στην ίδια κατεύθυνση ώθησης προς την παραμονή ή είσοδο στην αγορά εργασίας, ο νομοθέτης παρείχε στους-ισ ηλικίας 55 ετών και άνω δικαιούχους συντάξεων χρείας κάλυψη των ασφαλιστικών τους εισφορών για διάστημα μιας διετίας, αν ξεκινήσουν να εργάζονται ως μισθωτοί-ές ή αυτοαπασχολούμενοι-ες εντός πενταετίας από το θάνατο του/της συζύγου.

Η συγκυρία της βαθιάς και παρατεταμένης οικονομικής κρίσης και μαζικής ανεργίας (στις γυναίκες το 2016) δεν ήταν πρόσφορες για τέτοιου είδους τομές, που επιπλέον θα έπρεπε να εξισορροπούνται με την κατάλληλη υποστήριξη των χρωών μέσων ηλικίας στην εύρεση εργασίας ακόμα και σε ευνοϊκή οικονομική συγκυρία. Οι παραπάνω αλλαγές είχαν αρνητική επίπτωση στα δικαιώματα των γυναικών που αιτήθηκαν την καταβολή σύνταξης χρείας μετά την ψήφιση του νέου νόμου. Αφενός το ποσό της σύνταξής τους ήταν μειωμένο σε σχέση με το προηγούμενο καθεστώς, αφεντέρου όσες ήταν κάτω των 55 ετών και χωρίς αμειβόμενη εργασία έμειναν χωρίς εισόδημα μετά την παρέλευση της τριετίας από το θάνατο του συζύγου και εξωθήθηκαν σε μεγάλη ηλικία να αναζητήσουν αμειβόμενη εργασία σε μια αγορά εργασίας με ανεπαρκείς ευκαιρίες απασχόλησης συνολικά και ακόμα περισσότερο για άτομα μέσων ηλικίας. Αντιλαμβανόμενη το κοινωνικό πρόβλημα, η κυβέρνηση της Αριστεράς κατάργησε με μεταγενέστερο νόμο (Ν. 4611/2019) το ηλικιακό όριο για το δικαίωμα των επιζώντων συζύγων σε εφ' όρου ζωής σύνταξη λόγω θανάτου του-της συζύγου και αύξησε το ύψος των συντάξεων χρείας από το 50% στο 70% αυτής που έπαιρνε ή θα εδικαιούτο ο/η θανών/ούσα.

Τέλος, οφείλουμε να αναφέρουμε, ότι ο Ν. 4387/2016 διατήρησε τη δυνατότητα που παρείχε ο Ν. 3996/2011 στις ασφαλισμένες μητέρες για εξαγορά πηλασματικού χρόνου ασφάλισης για κάθε ένα από τα παιδιά τους (1 έτος για το πρώτο και 2 έτη για κάθε επόμενο μέχρι το τρίτο) τόσο για τη θεμελίωση δικαιώματος σύνταξης (στα 15 έτη ασφάλισης) όσο και για την προσούξηση του ποσού της τελευταίας. Ταυτόχρονα όμως ο νέος νόμος αύξησε το ποσό της εξαγοράς. Από 1.1.2017, το ποσό αυτό δεν αντιστοιχεί πλέον στις εργατικές και εργοδοτικές εισφορές επί του μηνιαίου μισθού του ανειδίκευτου εργάτη, όπως ίσχυε μεταξύ 1.1.2011 και 31.12.2016, αλλά στις εισφορές επί των συντάξιμων αποδοχών κατά το μήνα υποβολής της αίτησης αναγνώρισης του πηλασματικού χρόνου ασφάλισης ή επί των αποδοχών του τελευταίου μήνα απασχόλησης της εργαζόμενης γυναίκας, εφόσον η αίτηση γίνει μετά τη διακοπή της απασχόλησης. Το ίδιο προβλέπει ο Ν. 4387 για όλες τις περιπτώσεις που παρέχουν στους ασφαλισμένους δικαίωμα εξαγοράς πηλασματικού χρόνου ασφάλισης. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε, ότι το δικαίωμα αναγνώρισης πηλασματικού χρόνου ασφάλισης ως πραγματικού δόθηκε σε όλες τις μητέρες για πρώτη φορά το 2002 με τον Ν. 3029 και, από την 1.1.2003 μέχρι τις 31.12.2010, το ποσό εξαγοράς βάρυνε τους φορείς κοινωνικής ασφάλισης. Ο μνημονιακός νόμος 3996/2011 ήταν αυτός που θέσπισε για πρώτη φορά την υποχρέωση εξαγοράς από τις μητέρες του πηλασματικού χρόνου που δικαιούνται, εφόσον επιθυμούν αυτός να τους αναγνωριστεί ως πραγματικός χρόνος ασφάλισης.

Η αναγνώριση πηλασματικού χρόνου ασφάλισης στις μητέρες για την ανατροφή των παιδιών τους αποτελεί αντισταθμιστικό μέτρο για την απώλεια εισοδήματος και ασφαλιστικών δικαιωμάτων που συνεπάγεται η μη (πλήρης) συμμετοχή τους στην αμειβόμενη εργασία για μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα, λόγω της παροχής μη αμειβόμενης εργασίας φροντίδας. Το μέτρο αποσκοπεί στο να μειώσει τις διαφορές-χάσματα φύλου εις βάρος των γυναικών τόσο ως προς το ποσοστό κάλυψης από συντάξεις όσο και ως προς το ύψος των συντάξεων. Διευκολύνουν τις

γυναίκες που εμφανίζουν διακεκομμένο εργασιακό βίο λόγω ανατροφής παιδιών στη θεμελίωση αυτόνομου συνταξιοδοτικού δικαιώματος και βελτιώνουν το ύψος της σύνταξής τους είτε αυξάνοντας τα συντάξιμα έτη και τη δυνατότητα για πλήρη σύνταξη είτε προσαυξάνοντας το ποσό της τελευταίας. Πρόσφατη έρευνα έδειξε ότι όλες οι χώρες της Ε.Ε. των 28, πλην της Δανίας, της Ολλανδίας και της Σλοβενίας, εφαρμόζουν το μέτρο, αναγνωρίζοντας στις γυναίκες ή/και τους άνδρες πηλασματικό χρόνο ασφάλισης για την ανατροφή των παιδιών (Samek Lodovici et al. 2016).

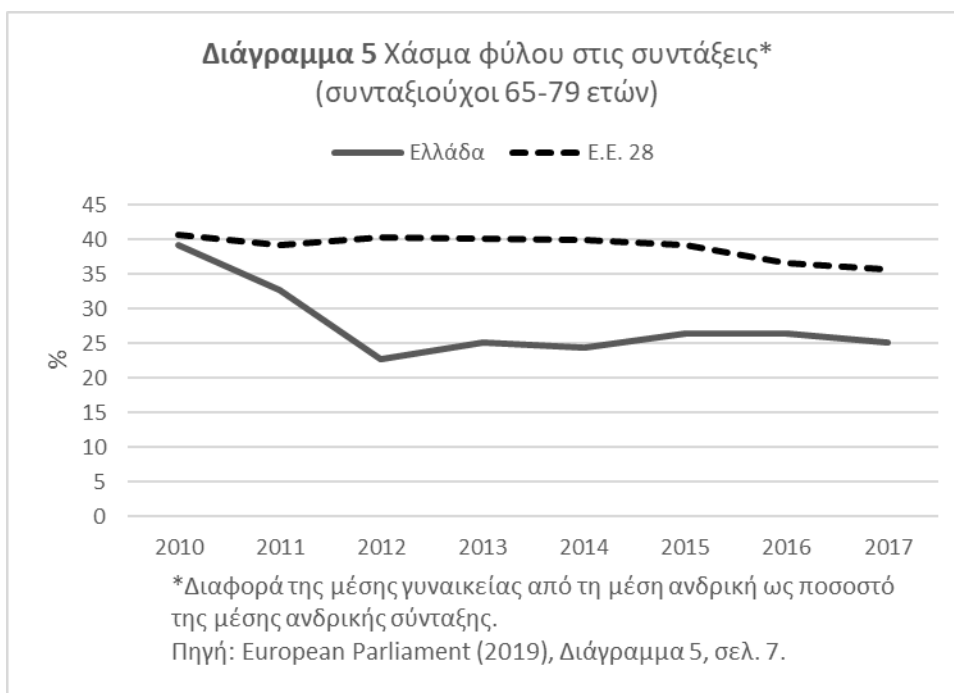
Χάσματα φύλου στις συντάξεις: αποτίμηση της περιόδου 2010-2016

Ο όρος 'χάσμα φύλου στις συντάξεις' εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο πλαίσιο της πολιτικής της Ε.Ε. για την ισότητα των φύλων (European Commission 2010), ενώ η ανάλυση της διάστασης του φύλου στις μεταρρυθμίσεις των συνταξιοδοτικών συστημάτων στα κράτη μέλη της Ε.Ε. και η πρόταση για την υιοθέτηση δεικτών για την παρακολούθηση των ανισοτήτων φύλου στις συντάξεις πραγματοποιήθηκαν για πρώτη φορά από τους συντάκτες της πρώτης έκθεσης για την επάρκεια των συντάξεων (pension adequacy), στο πλαίσιο της Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού των πολιτικών για τις συντάξεις των κρατών μελών της Ε.Ε., που ξεκίνησε το 2001 (European Commission 2012).⁶ Η πρόταση υιοθετήθηκε και αναπτύχθηκε περαιτέρω από εμπειρογνώμονες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για θέματα ισότητας των φύλων (Bettio, Tinios και Betti 2013) και αμέσως μετά δύο δείκτες προστέθηκαν στο οπλοστάσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής ισότητας των φύλων για την παρακολούθηση της εξέλιξης στα κράτη μέλη της Ε.Ε. των διαφορών φύλου ως προς το ύψος των συντάξεων και την πρόσβαση των ηλικιωμένων σε αυτές, ο πρώτος είναι το χάσμα φύλου στις συντάξεις των ηλικιωμένων συνταξιούχων και ο δεύτερος το χάσμα φύλου στο ποσοστό κάλυψης των ηλικιωμένων από συντάξεις.

Όσον αφορά τις διαφορές στα ποσοστά κάλυψης ανδρών και γυναικών 65 έως 79 ετών από συντάξεις, η Ελλάδα εμφάνιζε το 2017 τη δεύτερη μεγαλύτερη διαφορά στην Ε.Ε. μετά την Ισπανία και μεγάλη απόσταση από τον μέσο όρο της Ε.Ε.: 13,1 π.μ. έναντι 5,5 π.μ. (European Commission 2019). Αυτό αντανακλά όχι μόνο την πολύ χαμηλή συμμετοχή των γυναικών μεγαλύτερων γενεών στην αμειβόμενη εργασία αλλά και την πολύ μεγάλη έκταση της αδήλωτης-ανασφάλιστης γυναικείας εργασίας (μη αμειβόμενα μέλη οικογενειακών γεωργικών εκμεταλλεύσεων και επιχειρήσεων, ανασφάλιστη εξαρτημένη εργασία) όχι μόνο τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες αλλά και πολύ αργότερα (Vaiou και Stratigaki 1994). Μάλιστα, οι γυναίκες συμμετείχαν περισσότερο από τους άνδρες στην ανασφάλιστη εξαρτημένη εργασία όχι μόνο λόγω περιορισμένων ευκαιριών απασχόλησης και μικρότερης διαπραγματευτικής δύναμης

⁶ Βέβαια, το κοινοτικό ενδιαφέρον για την ισότητα των φύλων στις συντάξεις ξεκινά από τις δεκαετίες του 1970 και 1980, με την επιβολή από την Ε.Ο.Κ. της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης και στις επαγγελματικές συντάξεις των κρατών μελών, εξαιρώντας όμως τις διαφορετικές ηλικίες συνταξιοδότησης ανδρών και γυναικών, τις συντάξεις χηρείας και τις θετικές διακρίσεις υπέρ των γυναικών που διέκοψαν την απασχόλησή τους για την ανατροφή παιδιών από το πεδίο εφαρμογής των σχετικών Οδηγιών (79/7 και 86/378 αντίστοιχα). Οι επόμενες Οδηγίες της δεκαετίας του 2000 (2004/113 και 2006/54) απαγόρευαν τις διακρίσεις φύλου στην ιδιωτική ασφάλιση και στα επαγγελματικά κεφαλαιοποιητικά συστήματα.

έναντι των εργοδοτών, αλλά και λόγω της δυνατότητας και επιλογής έμμεσης ασφάλισής τους μέσω του συζύγου τους ως εργαζόμενες με δευτερεύοντα οικονομικό ρόλο στο νοικοκυριό (Καραμεσίνη 2002). Τα παραπάνω φαινόμενα οδήγησαν περίπου το 10-15% των ηλικιωμένων γυναικών 65-79 ετών να εξαρτάται σήμερα από τη σύνταξη των συζύγων ή την οικονομική στήριξη των παιδιών και τα προνοιακά επιδόματα.

Το 2010 το χάσμα φύλου στις συντάξεις των συνταξιούχων 65-79 ετών ανέρχονταν στο 39% στην Ελλάδα, έναντι 42% στην Ε.Ε. κατά μέσο όρο. Τα επόμενα δύο χρόνια υπέστη τεράστια μείωση, πέφτοντας στο 22,8% το 2012, ενώ την συνέχεια ανέβηκε στο 26,5% το 2015 για να μειωθεί ελαφρά στο 25,1% το 2017, πολύ κάτω από τον μέσο όρο της Ε.Ε. (Διάγραμμα 5). Η εξέλιξη του χάσματος φύλου μεταξύ 2010 και 2017 – στην πραγματικότητα μεταξύ 2009 και 2016⁷ - αντανάκλα τις επιπτώσεις φύλου τόσο των αλληλεπλήθων μειώσεων στο ύψος των συντάξεων επί των δύο πρώτων Μνημονίων όσο και της μεταρρύθμισης των κύριων συντάξεων το 2010-12. Επί αριστερής διακυβέρνησης έγιναν δύο μειώσεις: κατά 1% στις κύριες συντάξεις το 2015, λόγω της αύξησης της εισφοράς των συνταξιούχων για την ασφάλιση υγείας, και στο 20% περίπου των επικουρικών συντάξεων το 2017. Οι επιπτώσεις της μεταρρύθμισης του 2016 δεν αποτυπώνονται ακόμα στα διαθέσιμα στοιχεία.

Τα στοιχεία που έχουν επεξεργαστεί και παρουσιάσει η Λυμπεράκη και ο Τήνιος για τη σωρευτική επίδραση των αλληλεπλήθων μειώσεων στις συντάξεις, κύριες και επικουρικές, μεταξύ Μαΐου 2010 και Σεπτεμβρίου 2015 είναι διαφωτιστικά (Πίνακας 6). Δείχνουν ότι η σωρευτική μείωση ήταν μεγαλύτερη στις υψηλές και μικρότερη στις χαμηλές συντάξεις, κυμάνθηκε από 14% έως 44% στους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα, από 20% έως 48% στους υπαλλήλους της δημόσιας διοίκησης, ενώ οι συντάξεις των αγροτών σημείωσαν 9% αύξηση. Η υπεραντιπροσώπηση των

⁷ Τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (EU-SILC), με βάση τα οποία υπολογίζεται η μέση σύνταξη ανδρών και γυναικών και το χάσμα φύλου, έχουν αναφορά τα εισοδήματα και, άρα, τις συντάξεις του προηγούμενου έτους της έρευνας.

μεν ανδρών στα υψηλά των δε γυναικών στα χαμηλά κλιμάκια της κατανομής των συντάξεων είχε ως συνέπεια τη μεγαλύτερη αρνητική επίδραση των μειώσεων στη μέση ανδρικής σύνταξης απ' ότι στη μέση γυναικεία, με αποτέλεσμα την δραστική μείωση του χάσματος φύλου στις συντάξεις κατά 16,4 π.μ. τα δύο πρώτα χρόνια του πρώτου Μνημονίου, εξαιτίας της μεγαλύτερης χειροτέρευσης της θέσης των ανδρών συνταξιούχων και όχι της βελτίωσης αυτής των γυναικών.

Πίνακας 6 Σωρευτική μείωση συντάξεων* μεταξύ
Μαΐου 2010 και Σεπτεμβρίου 2015

Ύψος σύνταξης το 2010 (σε €)	Μεταβολή (%)
Αγροτικός τομέας	
340	8.8
Ιδιωτικός τομέας	
700	-14.3
1000	-16.9
1500	-20.9
2000	-29.4
2500	-40.6
3000	-42.3
3500	-44.2
Δημόσια διοίκηση	
1250	-19.9
1875	-31.8
2500	-34.4
3750	-48,0

* Μεταβολή κύριων και επικουρικών σε ετήσια βάση, ώστε να συμπεριληφθούν οι περικοπές δώρων και επιδόματος αδείας. Έχει συνυπολογιστεί και η αύξηση του 2015 στις εισφορές των συνταξιούχων για την ασφάλιση υγείας.

Πηγή: Lyberaki και Tinios (2016), Διάγραμμα 5.1, σελ. 80.

Ένα τελευταίο χάσμα φύλου αφορά τη διαφορά στη μέση ηλικία συνταξιοδότησης ανδρών και γυναικών. Σε παλαιότερη εργασία μας για τη διάσταση του φύλου στη μεταρρύθμιση των συνταξιοδοτικών συστημάτων, με έμφαση στην ελληνική περίπτωση (Καραμεσίνη 2002) είχαμε δείξει ότι η διαφορά φύλου στη μέση ηλικία συνταξιοδότησης ήταν 2,6 έτη στο σύνολο των συνταξιούχων του ΙΚΑ την περίοδο 1960-1995 και 2,4 έτη το 1995, τελευταίο έτος της περιόδου (Πίνακας 7). Οι δύο ειδικές έρευνες της ΕΛΣΤΑΤ για τη μετάβαση από την απασχόληση στη σύνταξη, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, που παρέχουν στοιχεία για τη μέση ηλικία συνταξιοδότησης όλων των συνταξιούχων, ανεξαρτήτως φορέα ασφάλισης, έδειξαν ότι λίγο πριν την οικονομική κρίση του 2008 και στο απόγειό της οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών είχαν σχεδόν εξαλειφθεί. Χωρίς να είναι μεταξύ τους απολύτως συγκρίσιμα, τα στοιχεία των δύο παραπάνω ερευνών έδειξαν επίσης, ότι μεταξύ 2006 και 2012 η μέση ηλικία συνταξιοδότησης μειώθηκε πολύ και στους άνδρες και στις γυναίκες σε αυτό το σύντομο διάστημα (ό.π.).

Στη μείωση έχουν σίγουρα συμβάλει οι μαζικές πρόωρες συνταξιοδοτήσεις, εξαιτίας των

απότομων αλλαγών στις προϋποθέσεις και στους όρους συνταξιοδότησης που έφεραν κυρίως οι νόμοι 3863/2010 και 3865/2010 και συμπλήρωσαν άλλοι νόμοι τη διετία 2011-12, τις οποίες έχουμε περιγράψει λεπτομερώς και αξιολογήσει από τη σκοπιά του φύλλου σε προηγούμενη εργασία μας (Καραμεσίνη 2015). Μάλιστα, ο νόμος 4093/2012 μείωσε κατά δύο χρόνια τη λήξη της μεταβατικής περιόδου, ορίζοντας την 1.1.2013 ως ημερομηνία έναρξης ισχύος των αλλαγών. Σκοπός της μεταρρύθμισης ήταν να παρατείνει τον εργασιακό βίο ανδρών και γυναικών, καταργώντας τα διαφορετικά όρια συνταξιοδότησης για τις ασφαλισμένες γυναίκες πριν από την 1.1.1993, αυξάνοντας τον απαιτούμενο ασφαλιστικό χρόνο για πλήρη σύνταξη και εισάγοντας ισχυρά αντικίνητρα για πρόωρη συνταξιοδότηση. Από την άλλη πλευρά, σε πλήρη αντίθεση με την παραπάνω γενική κατεύθυνση, η νέα νομοθεσία θέσπισε νέο δικαίωμα πρόωρης συνταξιοδότησης για τις μητέρες που έχουν γεννηθεί πριν από το 1977 και έχουν ανήλικο παιδί όταν συμπληρώνουν 18,33 έτη ασφάλισης (Κουκουλίσ-Σπυλιότοπουλος και Πετρογλου 2010, σελ. 162).

Πίνακας 7 Μέση ηλικία συνταξιοδότησης ανά φύλο (σε έτη)

	Άνδρες	Γυναίκες
Σύνολο συνταξιούχων ΙΚΑ 1960-1995*	61,1	58,5
Συνταξιοδοτηθέντες από το ΙΚΑ το έτος 1995*	60,4	58,0
Μη εργαζόμενοι συνταξιούχοι 50-69 ετών το 2006**	59,1	59,6
Σύνολο συνταξιούχων ηλικίας 50-69 ετών το 2012***	58,0	57,5

* Καραμεσίνη (2002), Πίνακας 6, σελ. 20. Στοιχεία βάσης δεδομένων ΙΚΑ.

**ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2006 (ειδική έρευνα).

***ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2012 (ειδική έρευνα).

Λόγω της σύντομης περιόδου μετάβασης στο νέο καθεστώς, η άμεση επίπτωση της μεταρρύθμισης του 2010 ήταν η κατακόρυφη αύξηση των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων, κυρίως στο δημόσιο τομέα, όπου ο αριθμός των νέων συνταξιούχων αυξήθηκε κατά 123% μεταξύ 2009 και 2010 (European Commission 2015, σελ. 108). Ο συνολικός αριθμός νέων συνταξιούχων από όλους τους φορείς κοινωνικής ασφάλισης έφτασε τις 650.000 την πενταετία 2010-2014: ετήσιος μέσος όρος 65.000 στο ΙΚΑ, 24.500 στο δημόσιο και 45.000 στα υπόλοιπα ταμεία (ό.π.).

Δεδομένου ότι οι γυναίκες ήταν από τις «προνομιακές» ομάδες-στόχους της μεταρρύθμισης, είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι αυτές έκαναν μεγαλύτερη χρήση της δυνατότητας πρόωρης συνταξιοδότησης απ' ό,τι οι άνδρες, ώστε να μην αναγκαστούν να βγουν στη σύνταξη αργότερα απ' ό,τι προγραμματίζαν και με μικρότερη σύνταξη ή εφάπαξ ή προκειμένου να αξιοποιήσουν το νέο δικαίωμα πρόωρης συνταξιοδότησης που έδωσε η νέα νομοθεσία στις μητέρες που έχουν ανήλικο παιδί όταν συμπληρώνουν 18,33 έτη ασφάλισης και έχουν γεννηθεί πριν από το 1977. Η υπόθεση επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία του πίνακα 9.7, που δείχνουν ότι, μεταξύ 2006 και 2012, η μείωση της μέσης ηλικίας συνταξιοδότησης ήταν διπλάσια στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες (κατά δύο έτη έναντι ενός).

Η Λυμπεράκη και ο Τήνιος τεκμηρίωσαν το ρεύμα των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων με διαφορετικό τρόπο. Σύγκριναν τη συμπεριφορά ως προς τη συνταξιοδότηση ανδρών και γυναικών διαφορετικών γενεών πριν και μετά τη μεταρρύθμιση του 2010 και έδειξαν ότι τα ποσοστά συνταξιούχων στους άνδρες και στις γυναίκες που ήταν 57-58 και 59-60 ετών το 2011

και το 2013 ήταν αισθητά υψηλότερα από τα αντίστοιχα ποσοστά ανδρών και γυναικών που ήταν 57-58 και 59-60 ετών το 2009. Η μεγαλύτερη αύξηση ποσοστών μεταξύ γενεών σημειώθηκε στις γυναίκες 57-58 ετών και στους άνδρες 59-60 ετών (Lyberaki και Tinios 2016, Πίνακας 5.6, σελ. 93).

Η έλλειψη διαθεσιμότητας στοιχείων για τα πρόσφατα έτη δυστυχώς εμποδίζει την αποτίμηση της μεταρρύθμισης του 2016 από τη σκοπιά του φύλου, με βάση τα τρία παραπάνω χάσματα: βαθμού κάλυψης, ύψους σύνταξης, ηλικίας συνταξιοδότησης.

Πολιτική συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας: στην υπηρεσία της οικογενειακής πολιτικής και της πολιτικής για το παιδί

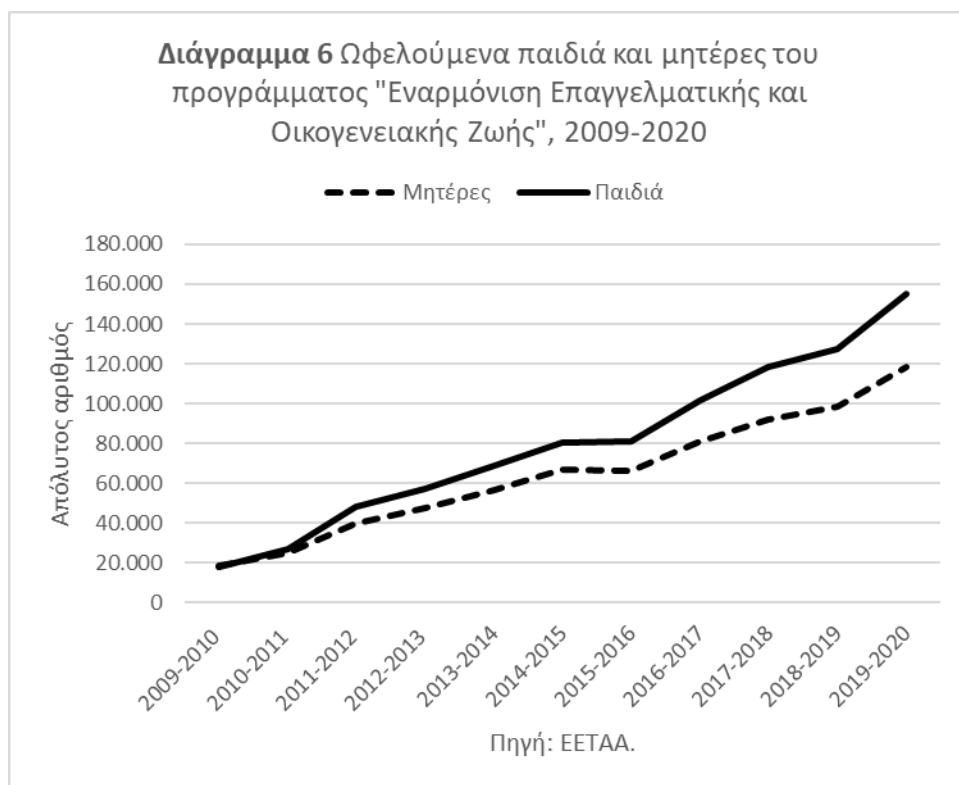
Ένα από τα μεγάλα ελλείμματα του ελληνικού κοινωνικού κράτους πριν από την κρίση του 2008 εντοπιζόταν στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας, με αποτέλεσμα το σύστημα να στηρίζεται στην οικογένεια, προκαλώντας μεγάλα προβλήματα «συμφιλίωσης» εργασίας και οικογένειας στους εργαζόμενους. Η πρόσβαση σε οικονομικά προσιτές και ποιοτικές υπηρεσίες φροντίδας παιδιών, ηλικιωμένων και αναπήρων είναι κομβικής σημασίας για τη δυνατότητα των γυναικών να αναζητούν εργασία και να διατηρούν τη δουλειά τους και τις επαγγελματικές τους προοπτικές. Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο σε περιόδους βαθιάς και παρατεταμένης οικονομικής κρίσης, όπως αυτή που πέρασε πρόσφατα η χώρα μας.

Σημαντική πρόοδος επί των κυβερνήσεων της Αριστεράς σημειώθηκε κυρίως στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας παιδιών και πολύ μικρή σε αυτό της φροντίδας ηλικιωμένων και αναπήρων. Στο τελευταίο πεδίο, τα σημαντικότερα μέτρα ήταν η ένταξη, με νόμο που ψηφίστηκε στο τέλος του 2018,⁸ του προγράμματος «Βοήθεια στο Σπίτι» σε οργανικές μονάδες των ΟΤΑ Α' βαθμού και η στελέχωση της νέας υπηρεσίας με μόνιμο προσωπικό. Μαζί με τον νόμο, η κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ ανακοίνωσε την προκήρυξη μέσω ΑΣΕΠ 3.000 προσλήψεων μόνιμου προσωπικού στους δήμους για την κάλυψη των αναγκών, επιλογή που ενστερνίστηκε και αποφάσισε να υλοποιήσει η επόμενη κυβέρνηση της ΝΔ. Το 2018, το πρόγραμμα «Βοήθεια στο Σπίτι» υλοποιείτο σε 278 δήμους, απασχολούσε 3.040 εργαζόμενους και εξυπηρετούσε 70.921 ηλικιωμένους και αναπήρους. Κατά τη διάρκεια της πενταετίας 2014-2018, ο αριθμός των εξυπηρετούμενων κυμάνθηκε από 71 έως 73 χιλιάδες άτομα. Σύμφωνα με την Χατζηβαρνάβα (2019), οι κατ' οίκον επισκέψεις στο πλαίσιο του προγράμματος είναι περιστασιακές και μικρής διάρκειας και δεν συνιστούν ουσιαστικούς μηχανισμούς συμφιλίωσης, παρόλο που διευκολύνουν σε κάποιο βαθμό τους εργαζόμενους/ες που έχουν την ευθύνη της φροντίδας μελών της οικογένειάς τους, κάτι που είχε ήδη εντοπιστεί πριν από την κρίση από μελέτες αξιολόγησης στις έμμεσα ωφελούμενες συγγενείς των ηλικιωμένων του προγράμματος (DATA RC 2006, ΕΕΤΑΑ 2008, Θελερίτη 2008).

Έμφαση στην φροντίδα των παιδιών έδωσε και η πολιτική συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας για τους εργαζόμενους με οικογενειακές υποχρεώσεις και αυτό οφείλεται στο ότι οι κυβερνήσεις της Αριστεράς έθεσαν την «πολιτική για το παιδί» σε πολύ υψηλή προτεραιότητα (Hatzivarnava-

⁸ Ν. 4583/2018 (άρθρο 91).

Kazassi και Karamessini 2018). Γενικότερα, όπως έχουμε υποστηρίξει και αλλού, ενώ η πολιτική συμφιλίωσης πριν από την οικονομική κρίση του 2008 λειτούργησε στη χώρα μας κυρίως ως εργαλείο της πολιτικής απασχόλησης, κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης μετατράπηκε σε εργαλείο αμυντικής οικογενειακής πολιτικής προκειμένου να στηρίξει το οικογενειακό εισόδημα μέσω της εργασίας των μητέρων, όταν η ανδρική ανεργία εκτινάσσονταν στα ύψη, και με κύριο στόχο να αποφύγει τις επιπτώσεις της μείωσης του οικογενειακού εισοδήματος στη φροντίδα των παιδιών και την παιδική φτώχεια, τα επίπεδα της οποίας εκτοξεύθηκαν (Καραμεσίνη 2019, σελ. 199).

Οι κυβερνήσεις της Αριστεράς αξιοποίησαν και επέκτειναν σε περισσότερους δικαιούχους το πρόγραμμα του ΕΣΠΑ «Εναρμόνιση Επαγγελματικής και Οικογενειακής Ζωής», που είχε ξεκινήσει από το 2009 και παρείχε δωρεάν πρόσβαση σε βρεφονηπιακούς σταθμούς και άλλες δομές φροντίδας σε παιδιά εργαζόμενων ή άνεργων μητέρων. Έτσι, ο αριθμός των ωφελούμενων παιδιών αυξήθηκε από 80 χιλιάδες το 2014-5 σε 155 χιλιάδες το 2019-20 και των ωφελούμενων μητέρων από 67 σε 118 χιλιάδες το ίδιο διάστημα (Διάγραμμα 9.6). Το πλάφον οικογενειακού εισοδήματος για την επιλεξιμότητα των παιδιών ανήλθε, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες φροντίδας νοικοκυριών και μεσαίων εισοδημάτων, ενώ δόθηκε δικαίωμα αυτοτελούς συμμετοχής στο πρόγραμμα στους πατέρες επί κεφαλής μονογονεϊκών νοικοκυριών (Σκόμπα 2019α).

Για την καταπολέμηση της παιδικής φτώχειας πάρθηκαν επίσης τα εξής μέτρα κοινωνικής πολιτικής: (α) πιλοτική εφαρμογή το 2016, θεσμοθέτηση το 2017 και βαθμιαία επέκταση της δωρεάν σίτισης μαθητών στα δημοτικά σχολεία: τη σχολική 2019-20 παρέχονται δωρεάν

γεύματα σε περίπου 185 χιλιάδες μαθητές σε 1226 σχολεία⁹ (β) αύξηση του ύψους των οικογενειακών επιδομάτων, με μεγαλύτερες αυξήσεις για το πρώτο και δεύτερο παιδί, και του συνολικού προϋπολογισμού από 650 εκ. σε 1,050 δις ευρώ μεταξύ 2014 και 2019.

Πλην της πρόσβαση των εργαζόμενων γονέων σε δωρεάν ή οικονομικά προσιτές υπηρεσίες επίσημης φροντίδας παιδιών, ο δεύτερος πυλώνας της πολιτικής συμφιλίωσης είναι οι γονικές άδειες φροντίδας. Οι βελτιώσεις που έγιναν σε αυτό το πεδίο κατά την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης περιλαμβάνουν (Χατζηβαρνάβα 2019): (α) την εισαγωγή και στο δημόσιο τομέα άδειας με αποδοχές έως τέσσερις εργάσιμες ημέρες ετησίως σε περίπτωση ασθένειας ανήλικου παιδιού, που αυξάνεται κατά δύο ημέρες για τους τρίτεκνους και πολύτεκνους και κατά μία για τους μονογονείς (β) τη χορήγηση του μεταγενέθλιου τμήματος της άδειας μητρότητας και της εξάμηνης ειδικής άδειας προστασίας της μητρότητας στις τεκμαιρόμενες μισθωτές ή αυτοαπασχολούμενες μητέρες, στις κυοφορούσες παρένθετες αυτοαπασχολούμενες και στις αυτοαπασχολούμενες που υιοθετούν τέκνο έως δύο ετών (γ) τη νομοθετική προστασία από απόλυση για τις μητέρες που υιοθετούν παιδί ή εμπλέκονται στη διαδικασία της παρένθετης μητρότητας (δ) την επέκταση στους θετούς ή ανάδοχους γονείς της ειδικής άδειας για φροντίδα τέκνων με βαριά νοητική στέρση, σύνδρομο Down ή αυτισμό (ε) τη χορήγηση τρίμηνης άδειας με πλήρεις αποδοχές μετά τη γέννηση του παιδιού στους δημόσιους υπαλλήλους που αποκτούν παιδί μέσω παρένθετης μητρότητας ή, μετά την υιοθεσία ή την αναδοχή, σε αυτούς που υιοθετούν παιδί ή γίνονται ανάδοχοι γονείς (στ) τη χορήγηση άδειας μητρότητας 3,5 μηνών αμέσως μετά τη ληξεία στις αναπηρώτριες εκπαιδευτικούς και στα μέλη του ειδικού και βοηθητικού εκπαιδευτικού προσωπικού.

Εκπαιδευτική πολιτική για παιδιά σχολικής και προσχολικής ηλικίας: θετικός αντίκτυπος στα παιδιά και στους εργαζόμενους γονείς

Ως γνωστόν, βασικές διαστάσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής για τα παιδιά σχολικής και προσχολικής ηλικίας συνδέονται άμεσα με την παιδική φροντίδα και, κατά συνέπεια, με την πολιτική συμφιλίωσης εργασιακών και οικογενειακών υποχρεώσεων. Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο όταν οι εφαρμοζόμενες πολιτικές και τα μέτρα έχουν ως επιπρόσθετο συνειδητό στόχο τη διευκόλυνση των εργαζόμενων γονέων να φροντίζουν τα παιδιά τους. Τέτοια μέτρα επί της αριστερής διακυβέρνησης ήταν η γενίκευση του ολοήμερου σχολείου, η δίχρονη υποχρεωτική προσχολική εκπαίδευση και η αναβάθμιση της ειδικής αγωγής.

Συγκεκριμένα, η γενίκευση της λειτουργίας του ολοήμερου προγράμματος στο σύνολο των δημοτικών σχολείων και νηπιαγωγείων της χώρας επί αριστερής διακυβέρνησης έδωσε σε περισσότερους εργαζόμενους γονείς τη δυνατότητα να παραλαμβάνουν οι ίδιοι τα παιδιά τους από το σχολείο μετά τη δουλειά. Ωστόσο, η βελτίωση ήταν αργή, δεδομένου ότι ο θεσμός του

⁹ Ο σχεδιασμός και ο διαγωνισμός για το πρόγραμμα της σχολικής χρονιάς 2019-20 είχαν ολοκληρωθεί πριν από τις εκλογές της 7^{ης} Ιουλίου 2019, ενώ προγραμματιζόταν την επόμενη τριετία να καλυφθεί το σύνολο των μαθητών του δημοτικού (περίπου 600 χιλιάδες παιδιά).

ολοήμερου νηπιαγωγείου και ολοήμερου δημοτικού σχολείου δεινοπάθησε κατά τη διάρκεια των μνημονίων, λόγω της αδυναμίας πρόσληψης μόνιμων εκπαιδευτικών και της στενότητας πόρων για πρόσληψη αναπληρωτών, με αποτέλεσμα την αδυναμία κάλυψης των αναγκών του ολοήμερου προγράμματος με τον απαιτούμενο αριθμό παιδαγωγών. Από το 2010 έως το 2016, μόνο ένα στα τρία νήπια παρακολουθούσε το ολοήμερο πρόγραμμα του νηπιαγωγείου και μόνο ένας στους τέσσερεις μαθητές το ολοήμερο πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου¹⁰. Γι' αυτό, εκτός από τη γενίκευση της λειτουργίας του ολοήμερου προγράμματος στο σύνολο των νηπιαγωγείων και των δημοτικών σχολείων της χώρας, οι κυβερνήσεις της Αριστεράς διαπραγματεύτηκαν επιτυχώς με τους «θεσμούς», στο πλαίσιο της υλοποίησης του Τρίτου Μνημονίου, την αύξηση των προσλήψεων αναπληρωτών εκπαιδευτικών με πόρους του ΕΣΠΑ, καθώς και τον σωστό προγραμματισμό των προσλήψεων, ώστε να καλύπτονται από το ξεκίνημα της σχολικής χρονιάς τα κενά του ολοήμερου προγράμματος των νηπιαγωγείων και των δημοτικών σχολείων. Έτσι, το ποσοστό των μαθητών του δημοτικού που παρακολουθούν το ολοήμερο πρόγραμμα αυξήθηκε από 25% το σχολικό έτος 2016-17 στο 28% το σχολικό έτος 2018-19, κατά το οποίο καλύφθηκαν εγκαίρως και καθολικά οι ανάγκες των σχολείων σε εκπαιδευτικό προσωπικό.

Το δεύτερο σημαντικό μέτρο των κυβερνήσεων της Αριστεράς, η θεσμοθέτηση με τον Ν.4521/2018 της υποχρεωτικής δίχρονης προσχολικής εκπαίδευσης, με προβλεπόμενη βαθμιαία υλοποίηση στο σύνολο των δήμων εντός τριετίας, πρόκειται σύντομα να γενικεύσει την κάλυψη των παιδιών 4-5 ετών από επίσημη φροντίδα μέσω της εκπαίδευσης. Από το πρώτο εξάμηνο του 2019, το Υπ. Παιδείας είχε προβλέψει για το σχολικό έτος 2019-20¹¹ την ένταξη σε δημόσια νηπιαγωγεία 155 χιλιάδων νηπίων/προνηπίων σε 298 από τους 332 δήμους της χώρας (σε 116 περισσότερους απ' ότι την προηγούμενη σχολική χρονιά), ανεβάζοντας τον βαθμό κάλυψης νηπίων/προνηπίων στο σύνολο της χώρας στο 84% και είχε προγραμματίσει για το σχολικό έτος 2020-21¹² την ένταξη των νηπίων/προνηπίων στους υπόλοιπους 27 δήμους, ανεβάζοντας τον αριθμό στις 184 χιλιάδες και το βαθμό κάλυψης στο 100%. Μετά τις εκλογές του Ιουλίου 2019, η νέα κυβέρνηση διατήρησε τον ανωτέρω προγραμματισμό.

Όσον αφορά την Ειδική Αγωγή, τα μέτρα της περιόδου 2015-2019 είναι τα εξής:

- (α) Ίδρυση 40 Σχολικών Μονάδων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης και 570 Τμημάτων Ένταξης στα σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.
- (β) Μείωση αριθμού μαθητών ανά τμήμα στα Σχολεία Ειδικής Αγωγής.
- (γ) Υπερ-διπλασιασμός του αριθμού προσλήψεων αναπληρωτών εκπαιδευτικών για την Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση (από 6.300 το 2014-5 σε 15.800 το 2018-9), με αποτέλεσμα την επαρκή στελέχωση των Ειδικών Σχολείων, των Τμημάτων Ένταξης, της Παράλληλης Στήριξης και των Κέντρων Εκπαιδευτικής και Συμβουλευτικής Υποστήριξης.
- (δ) Προκήρυξη 4.500 διορισμών μόνιμων εκπαιδευτικών και ειδικού εκπαιδευτικού και ειδικού βοηθητικού προσωπικού στην Ειδική Αγωγή, μέσω Α.Σ.Ε.Π.

¹⁰ Υπολογισμοί με βάση τα στοιχεία της Σκόμπα (2019β), Πίνακες 5.7 και 5.11, σελ. 126 και 131 αντίστοιχα, και αδημοσίευστα στοιχεία του Υπ. Παιδείας.

¹¹ ΚΥΑ με θέμα «Ορισμός δήμων εφαρμογής δίχρονης προσχολικής εκπαίδευσης από το σχολικό έτος 2019-2020», αριθ. πρωτ. Φ.15/27268/Δ1/21-02-2019 (ΦΕΚ Β' 623/2019).

¹² ΚΥΑ με θέμα «Ορισμός δήμων εφαρμογής δίχρονης προσχολικής εκπαίδευσης από το σχολικό έτος 2020-2021», αριθ. πρωτ. 100872/Δ1/24-06-2019 (ΦΕΚ Β' 2569/2019).

(ε) Εφαρμογή του Ολοήμερου Προγράμματος σε όλα τα Ειδικά Νηπιαγωγεία και Ειδικά Δημοτικά Σχολεία και δωρου Υποχρεωτικού Προγράμματος στα Ειδικά Δημοτικά Σχολεία, όπου οι μαθητές σχολούν στις 13:15 αντί στις 12:25 που σχολούσαν επί σειρά ετών.

(στ) Θεσμοθέτηση των Ενιαίων Ειδικών Επαγγελματικών Γυμνασίων-Λυκείων και επέκταση του προγράμματος της μαθητείας στους αποφοίτους τους, με σκοπό τη σύνδεση των μαθητών με αναπηρία με την αγορά εργασίας.

Η αναβάθμιση επί αριστερής διακυβέρνησης της ειδικής αγωγής για παιδιά και νέους με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, ύστερα από πολυετή υπολειμμένη των σχολικών μονάδων και των τμημάτων ένταξης ως αποτέλεσμα των πολιτικών λιτότητας που εφάρμοσαν οι προηγούμενες κυβερνήσεις, αναμένεται να συμβάλει σημαντικά τα επόμενα χρόνια στη δυνατότητα των μητέρων αυτών των παιδιών/νέων να ενταχθούν στην αγορά εργασίας και να συμμετέχουν ισότιμα στην αμειβόμενη εργασία.

Βελτίωση του συστήματος επίσημης φροντίδας και απασχόλησης των μητέρων

Οι πολιτικές που περιγράψαμε παραπάνω αφενός βελτίωσαν εντυπωσιακά το σύστημα επίσημης φροντίδας των παιδιών 0-6 ετών, αφετέρου έθεσαν τις βάσεις για την περαιτέρω αναβάθμισή του προσεχώς. Τα ποσοστά κάλυψης των μικρών παιδιών από επίσημη φροντίδα αυξήθηκαν θεαματικά μεταξύ 2014 και 2018: αυτό των παιδιών κάτω των 3 ετών από το 13% στο 41% και εκείνο των παιδιών 3 έως 6 ετών από το 65% στο 95% (Πίνακας 8). Η αλματώδης αύξηση των ποσοστών κάλυψης οδήγησε εντός μόνο μιας τετραετίας και παρά τη συνεχιζόμενη πολιτική λιτότητας με το τρίτο Μνημόνιο, από μία κατάσταση τεράστιας υστέρησης της Ελλάδας στην Ε.Ε. των 28 ως την παροχή επίσημης φροντίδας στα μικρά παιδιά, όχι μόνο στην εκμνημόνιση της απόστασης της χώρας από τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους αλλά επιπλέον στη γενναία υπέρβασή τους και στην υπερκάλυψη του στόχου που ετέθη στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Βαρκελώνης (2003) για όλα τα κράτη μέλη της Ε.Ε. για την παροχή επίσημης φροντίδας στο 33% των παιδιών κάτω των 3 ετών.

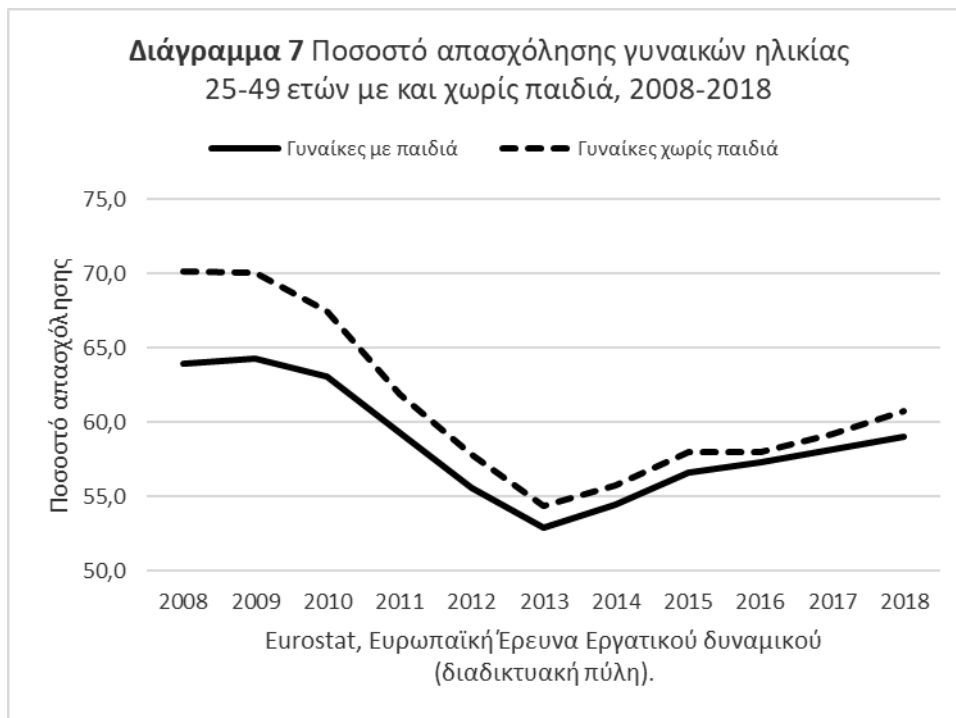
Αντίθετα, οι πολιτικές αναβάθμισης του ολοήμερου δημοτικού σχολείου και της ειδικής αγωγής από το Υπ. Παιδείας δρομολογήθηκαν προς το τέλος της περιόδου αριστερής διακυβέρνησης και δεν πρόλαβαν μέχρι το 2018 να απεικονιστούν στον δείκτη κάλυψης των παιδιών σχολικής ηλικίας από επίσημη φροντίδα/εκπαίδευση.

Πίνακας 8 Παιδιά σε επίσημη φροντίδα ή εκπαίδευση ανά ομάδα ηλικίας και διάρκεια
% κάλυψης του πληθυσμού κάθε ηλικιακής ομάδας

	2008	2010	2014	2018	Ε.Ε.28 - 2018
Παιδιά κάτω των 3 ετών	12	8	13	41	35
Παιδιά 3 έως 6 ετών	67	69	65	95	87
Παιδιά 6 έως 12 ετών	100	87	92	92	96

*Περιλαμβάνει τέσσερα είδη φροντίδας: προσχολική εκπαίδευση, εκπαίδευση στο σχολείο, υπηρεσίες φροντίδας εκτός ωρών σχολείου σε δομές, φροντίδα σε κέντρα ημερήσιας φροντίδας (βρεφονηπιακοί και παιδικοί σταθμοί).

Πηγή: Eurostat, *Ευρωπαϊκή Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης*.

Η βελτίωση του συστήματος παιδικής φροντίδας την περίοδο 2015-2019 ενδέχεται να είναι βασικός προσδιοριστικός παράγοντας της παράλληλης ανόδου του ποσοστού απασχόλησης των μητέρων 25-49 ετών και εκείνου των γυναικών χωρίς παιδιά της ίδιας ηλικιακής ομάδας (Διάγραμμα 7). Εάν αυτό ισχύει, τότε αυτό σημαίνει ότι η πολιτική παιδικής φροντίδας και η εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου διευκόλυναν τις μητέρες να διεκδικήσουν ισότιμα με τις γυναίκες χωρίς παιδιά τις νέες ευκαιρίες απασχόλησης που προήλθαν από την αισθητή αύξηση των νέων θέσεων εργασίας στην οικονομία την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης. Δηλαδή, επέδρασαν θετικά στην ισότητα των φύλων στην απασχόληση, χωρίς να μπορούμε να ισχυριστούμε το ίδιο για την ισότητα των φύλων στη μη αμειβόμενη εργασία.

5. Οι επιπτώσεις της κρίσης στον κατά φύλο καταμερισμό της αμειβόμενης εργασίας και το οικογενειακό μοντέλο

Εξετάζοντας την περίοδο 2008-2014 σε προηγούμενη εργασία μας (Καραμεσίνη 2015), είχαμε διαπιστώσει ότι η μεγάλη οικονομική κρίση και η πρωτοφανής σε κλίμακα λιτότητα στην Ελλάδα προκάλεσαν βελτίωση της θέσης των γυναικών στον κατά φύλο καταμερισμό της αμειβόμενης εργασίας, λόγω της μεγαλύτερης χειροτέρευσης της θέσης των ανδρών συγκριτικά με αυτήν των γυναικών, εντός μιας συνθήκης κοινωνικής οπισθοδρόμησης και για τα δύο φύλα. Τη συνθήκη

αυτή δεν την παρήγαγε απλά και μόνο ο αντίκτυπος της παγκόσμιας κρίσης στην εγχώρια οικονομία, αλλά οι πολιτικές λιτότητας και εσωτερικής υποτίμησης των δύο πρώτων Μνημονίων, που συμφωνήθηκαν από τις ελληνικές κυβερνήσεις με τους επίσημους δανειστές της χώρας (κράτη μέλη της ευρωζώνης και ΔΝΤ). Οι πολιτικές αυτές ανακύκλωσαν και όξυναν την κρίση σε υπερθετικό βαθμό, μέσω του φαύλου κύκλου λιτότητας-ύφεσης, προκειμένου να επιτύχουν τη συρρίκνωση του δημόσιου τομέα και τη μείωση του εργατικού κόστους και των κοινωνικών δικαιωμάτων, ως προϋποθέσεις για την έναρξη ενός νέου κύκλου συσσώρευσης του κεφαλαίου, με βάση ένα νέο εξωστρεφές αναπτυξιακό πρότυπο (Karamessini 2012, 2014, 2015).

Πίνακας 9 Επίπτωση της κρίσης στον κατά φύλο καταμερισμό της αμειβόμενης εργασίας στην Ελλάδα

Ποσοστό γυναικών (%) επί των:	2008 Β' Τρίμηνο	2014 Β' Τρίμηνο	2019 Β' Τρίμηνο
Απασχολούμενων	39,6	41,7	42,2
<i>Πλήρως</i>	<i>37,8</i>	<i>40,1</i>	<i>40,2</i>
<i>Μερικώς</i>	<i>70,1</i>	<i>57,5</i>	<i>62,2</i>
Εργοδοτών	20,6	26,0	27,2
Εργαζόμενων για δικό τους λογαριασμό	32,1	32,1	33,6
Μισθωτών	42,0	45,3	45,5
<i>Με μόνιμη εργασία</i>	<i>40,6</i>	<i>44,7</i>	<i>44,4</i>
<i>Με προσωρινή εργασία</i>	<i>49,6</i>	<i>50,2</i>	<i>52,9</i>
<i>Ιδιωτικού τομέα</i>	<i>40,1</i>	<i>44,3</i>	<i>44,5</i>
<i>Δημόσιου τομέα</i>	<i>44,7</i>	<i>47,3</i>	<i>47,8</i>
Συμβοηθούσων μελών της οικογένειας	65,0	63,9	63,9
Ανέργων	62,1	50,4	54,9
<i>Μακροχρόνια ανέργων</i>	<i>67,5</i>	<i>51,0</i>	<i>56,4</i>

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΛΣΤΑΤ).

Δείξαμε παραπάνω, ότι η περίοδος της αριστερής διακυβέρνησης (2015-19) χαρακτηρίστηκε από ισχυρή μεγέθυνση της απασχόλησης, σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, αλλά με ταχύτερη αύξηση της μερικής και προσωρινής σε σχέση με την μόνιμη και πλήρη απασχόληση και με συνεχιζόμενη μείωση των εργαζόμενων για δικό τους λογαριασμό. Την περίοδο αυτή είχαμε μεν βελτίωση του μεριδίου των γυναικών στο σύνολο των απασχολούμενων, στους εργοδότες και στους μισθωτούς, αλλά με ταυτόχρονη άνοδο του μεριδίου τους στους μερικούς και προσωρινούς απασχολούμενους και στους (μακροχρόνια) ανέργους (Πίνακας 9). Η βελτίωση του μεριδίου τους στους εργαζόμενους για δικό τους λογαριασμό οφείλεται στη μικρότερη σχετική μείωση των γυναικών αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό.

Πίνακας 10 Συνέπειες της οικονομικής κρίσης στο οικογενειακό μοντέλο Ζευγάρια με τουλάχιστον ένα παιδί κάτω των 18 ετών - κατανομή (%)

	2008 Β' Τρίμ.	2014 Β' Τρίμ.	2019 Β' Τρίμ.
Και ο άνδρας και η γυναίκα εργάζονται	55,2	44,1	55,2

(δύο κουβαλητές)			
Ο άνδρας με πλήρη, η γυναίκα με πλήρη απασχόληση	48,6	37,8	46,5
Ο άνδρας με πλήρη, η γυναίκα με μερική απασχόληση	5,7	4,5	6,5
Ο άνδρας με μερική, η γυναίκα με πλήρη/μερική απασχόληση	0,9	1,8	2,2
Ο άνδρας εργάζεται, η γυναίκα δεν εργάζεται (άνδρας κουβαλητής)	40,3	37,3	33,7
Ο άνδρας με πλήρη απασχόληση, η γυναίκα μη ενεργή	34,4	22,6	20,9
Ο άνδρας με πλήρη απασχόληση, η γυναίκα άνεργη	5,7	12,8	11,6
Ο άνδρας με μερική απασχόληση, η γυναίκα δεν εργάζεται	0,2	1,9	1,2
Η γυναίκα εργάζεται, ο άνδρας δεν εργάζεται (γυναίκα κουβαλήτρια)	2,5	8,6	5,3
Η γυναίκα με πλήρη απασχόληση, ο άνδρας δεν εργάζεται	2	7,1	4,7
Η γυναίκα με μερική απασχόληση, ο άνδρας δεν εργάζεται	0,5	1,5	0,6
Ούτε ο άνδρας ούτε η γυναίκα εργάζεται (νοικοκυριά χωρίς εργαζόμενο)	2,5	10,0	5,7
Όλα τα ζευγάρια που έχουν τουλάχιστον ένα παιδί κάτω των 18 ετών	100	100	100

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΛΣΤΑΤ).

Ιδιαίτερα ενθαρρυντικό είναι πάντως το γεγονός ότι το οικογενειακό μοντέλο των δύο εργαζόμενων-κουβαλητών έχει σημειώσει εντυπωσιακή αύξηση την πενταετία 2014-19 – και μάλιστα αυτό των δύο πλήρως απασχολούμενων συζύγων-συντρόφων ακόμα μεγαλύτερη – εις βάρος όλων των άλλων μοντέλων: του άνδρα κουβαλητή, της γυναίκας κουβαλήτριας και των νοικοκυριών χωρίς εργαζόμενο (Πίνακας 10). Το ποσοστό των ζευγαριών με τουλάχιστον ένα παιδί κάτω των 18 ετών, όπου εργάζεται και ο άνδρας και η γυναίκα, επανήλθε το 2019 στο επίπεδο που είχε φθάσει το 2008, στο ξεκίνημα της κρίσης, και η πορεία του προβλέπεται ανοδική, εάν συνεχιστεί η τάση της περιόδου 2014-19.

6. Οικονομική κρίση, οικογένεια και μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών

Η οικονομική κρίση δεν είχε επιπτώσεις μόνο στην αμειβόμενη εργασία ανδρών και γυναικών αλλά και στη μη αμειβόμενη οικιακή εργασία που επιτελείται κατά κύριο λόγο από γυναίκες, οι οποίες εκτός από τις βασικές οικιακές εργασίες (καθαριότητα σπιτιού, παρασκευή φαγητού, πλύσιμο ρούχων και πιάτων, σιδέρωμα κλπ.) αναλαμβάνουν να φροντίσουν τα μέλη της οικογένειάς τους που έχουν ανάγκη (παιδιά, ηλικιωμένους, αρρώστους, αναπήρους). Γενικά, κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, οι γυναίκες αναγκάστηκαν να καταβάλουν τεράστια προσπάθεια για να συμπαρασταθούν συναισθηματικά και πρακτικά σε άνεργους συντρόφους και

παιδιά, να περιθάλψουν άρρωστους συγγενείς στο σπίτι και να τους βοηθήσουν επί τόπου, σε δημόσια νοσοκομεία που αγωνίζονταν με πενιχρά μέσα και προσωπικό να ανταποκριθούν στην αυξημένη κοινωνική ζήτηση περίθαλψης, να φροντίσουν μόνες τους το νοικοκυριό, τα παιδιά και τους ηλικιωμένους γονείς όταν βρέθηκαν στην αδυναμία να αγοράζουν οικιακές υπηρεσίες καθαριότητας και φροντίδας ή να πληρώνουν τα τροφεία του παιδικού σταθμού. Τις ευθύνες τις επωμίστηκαν σύμφωνα με τον κοινωνικό τους ρόλο και τον συνήθη κατά φύλο καταμερισμό εργασίας, χωρίς ο κόπος τους να καταγράφεται και να αναγνωρίζεται κοινωνικά.

Η οικογένεια και του «άτυπο κράτος πρόνοιας» έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο «ελληνικό δράμα» (Lyberaki και Tinios 2014). Η επιβάρυνση των γυναικών στο πλαίσιο της οικογένειας κατά τη διάρκεια της πρόσφατης οικονομικής κρίσης στη χώρα μας παραμένει ένα ανεξερεύνητο πεδίο. Το ίδιο ανεξερεύνητο παραμένει το πεδίο της έμφυλης βίας κατά των γυναικών, που ήρθε ξανά στην επικαιρότητα με τη σειρά των πρόσφατων γυναικοκτονιών, και για το οποίο τα διαθέσιμα στοιχεία είναι λιγοστά¹³ και οι μελέτες ανύπαρκτες, με εξαίρεση αυτήν για τις γυναίκες πρόσφυγες που διαμένουν σε δομές προσωρινής φιλοξενίας (Λιάπη κ.ά. 2016).

Επί μέρους έρευνες για συγκεκριμένες ομάδες γυναικών και σε ορισμένους τόπους έχουν αναδείξει το μεγάλο βάρος που αυτές σήκωσαν τη δεκαετία της κρίσης (Vaiou 2014, Θανοπούλου και Τσίγκανου 2016), αλλά οι «παράπλευρες συνέπειες» της τελευταίας στις ζωές των γυναικών και στις ενδοοικογενειακές σχέσεις παραμένουν στο μεγαλύτερο μέρος τους αόρατες. Άλλες έρευνες έχουν αναδείξει τον κομβικό ρόλο που έπαιξαν οι γυναίκες στα κινήματα αλληλεγγύης προς τα θύματα της κρίσης αλλά και στις πρωτοβουλίες εναλλακτικής οικονομικής οργάνωσης και ανταλλαγής (Sotiroπούλου 2014). Ως αποτέλεσμα της αυξημένης συμμετοχής και του κομβικού τους ρόλου, η εθελοντική μη αμειβόμενη εργασία που παρείχαν οι γυναίκες ήταν υπέρτερη σε όγκο αυτής των ανδρών.

Πίνακας 11 Κατανομή της χρήσης χρόνου του πληθυσμού ηλικίας 20-74 ετών

	Ημερήσιος χρόνος σε ώρες και λεπτά		
	Γυναίκες	Άνδρες	Διαφορά Γ-Α
Αμειβόμενη εργασία	1:53	3:19	-1:26
Φροντίδα νοικοκυριού*	4:22	1:32	2:50
Συνολικός χρόνος εργασίας	6:15	4:51	1:24
Ελεύθερος χρόνος**	5:04	6:06	-1:02

* Περιλαμβάνει οικιακές εργασίες, φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων, φροντίδα κατοικίδιων

¹³ Στις 25 Νοεμβρίου 2019, η ΕΛΑΣ έδωσε στη δημοσιότητα πανελλαδικά στοιχεία για τα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας που δηλώθηκαν και καταγράφηκαν από την αστυνομία. Από το 2014 έως το 2018 καταγράφηκαν 19.575 περιστατικά, με το 66,3% των θυμάτων να είναι γυναίκες και τον αριθμό των δηλωθέντων περιστατικών να έχει αυξηθεί κατά 35% μεταξύ 2014 και 2018. Ως γνωστό, ένα πολύ μικρό ποσοστό των πραγματικών περιστατικών καταλήγουν να δηλώνονται στην αστυνομία.

Περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας

2014: 3.512

2015: 3.572

2016: 3.839

2017: 3.930

2018: 7.722

Πηγή: <https://www.amna.gr/macedonia/article/410493/Auximeni-i-endooikogeneiaki-bia-panelladika--Enimerotika-entupa-apo-tin-EL-AS>

και οικόσιτων ζώων, κατασκευές, επισκευές και επιδιορθώσεις στην κατοικία κ.α.

** Ο χρόνος που αφιερώνεται σε δραστηριότητες σχετικές με την κοινωνική ζωή και αναψυχή, τα αθλήματα και τις υπαίθριες δραστηριότητες, τις τέχνες, τα χόμπι, τη χρήση τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας, τα παιχνίδια, την ενημέρωση και εθελοντικές εργασίες.
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Χρήσης Χρόνου 2013-2014, Δ.Τ. 13.4.2016.

Στη συνέχεια θα προβούμε σε κάποιες υποθέσεις για την επιβάρυνση των γυναικών λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, με βάση το χρόνο που αυτές δαπανούν στη φροντίδα του νοικοκυριού. Μέχρι πρότινος δεν υπήρχαν επίσημα στατιστικά στοιχεία που να εκτιμούν αυτόν τον χρόνο στην Ελλάδα. Η Έρευνα Χρήσης Χρόνου που διεξήχθη από την ΕΛΣΤΑΤ από τον Μάρτιο του 2013 έως τον Φεβρουάριο του 2014, συγκέντρωσε για πρώτη φορά από ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του πληθυσμού δεδομένα για την ετήσια δαπάνη χρόνου ανδρών και γυναικών ηλικίας 20-74 ετών στην αμειβόμενη εργασία, στη φροντίδα του νοικοκυριού και σε ελεύθερο χρόνο, που παρουσιάζονται στον Πίνακα 11. Από αυτά προκύπτει ότι οι γυναίκες εργάζονται συνολικά την ημέρα μία ώρα και εικοσιτέσσερα λεπτά περισσότερο από τους άνδρες κατά μέσο όρο, εφόσον δαπανούν δύο ώρες και πενήντα λεπτά περισσότερες από αυτούς στη φροντίδα του νοικοκυριού, ενώ μία ώρα και εικοσιέξι λεπτά λιγότερες στην αμειβόμενη εργασία.

Προκειμένου να διερευνήσουμε την χρήση χρόνου ανδρών και γυναικών στις κύριες παραγωγικές ηλικίες και σε διαφορετικούς τύπους νοικοκυριών, επεξεργαστήκαμε τα μικροδεδομένα της Έρευνας Χρήσης Χρόνου για τα ζευγάρια 25-54 ετών (Καραμεσίνη και Συμεωνάκη 2019) και βρήκαμε ότι, το 2013-4:

- στα νοικοκυριά με δύο εργαζόμενους, οι γυναίκες δούλευαν συνολικά (αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία) 64 ώρες την εβδομάδα κατά μέσο όρο, 11 ώρες περισσότερο από τους άνδρες,
- στα νοικοκυριά με μοναδικό εργαζόμενο τον άνδρα, οι άνδρες δούλευαν συνολικά (αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία) 45 ώρες την εβδομάδα κατά μέσο όρο, 5 ώρες περισσότερο από τις γυναίκες,
- στα νοικοκυριά με μοναδική εργαζόμενη τη γυναίκα, οι γυναίκες δούλευαν συνολικά (αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία) 59 ώρες την εβδομάδα κατά μέσο όρο, 44,5 ώρες περισσότερο από τους άνδρες,
- στα νοικοκυριά με κανέναν εργαζόμενο, οι γυναίκες δαπανούσαν στην μη αμειβόμενη εργασία 28,5 ώρες την εβδομάδα κατά μέσο όρο, 15 ώρες περισσότερες από τους άνδρες.

Από τα παραπάνω προκύπτει ο μεγάλος φόρτος εργασίας των γυναικών τόσο στα ζευγάρια δύο εργαζομένων όσο και σε αυτά με μοναδική εργαζόμενη τη γυναίκα, που το 2013 αποτελούσαν αντίστοιχα 42% και 9% των νοικοκυριών ζευγαριών ηλικίας 20-55 ετών. Επιπλέον, στα ζευγάρια με μοναδική εργαζόμενη τη γυναίκα, το χάσμα φύλου ως προς το συνολικό χρόνο εργασίας ήταν τεράστιο, εκφράζοντας την αρνητική στάση των ανδρών στην Ελλάδα απέναντι στη μη αμειβόμενη εργασία, ακόμα και όταν δεν έχουν οι ίδιοι αμειβόμενη εργασία και η γυναίκα τους εργάζεται με πλήρες ωράριο. Οι άνδρες σ' αυτά τα ζευγάρια δαπανούσαν το 2013-4 στη μη αμειβόμενη εργασία 14,5 ώρες την εβδομάδα κατά μέσο όρο, όταν στα ζευγάρια όπου και ο άνδρας και η γυναίκα εργάζονταν, οι άνδρες δαπανούσαν κατά μέσο όρο 13 ώρες (Καραμεσίνη και Συμεωνάκη 2019, Πίνακας 8.3, σελ. 217).

Η τελευταία *Ευρωπαϊκή Έρευνα Συνθηκών Εργασίας*, που διεξήχθη σε όλες τις χώρες της Ε.Ε. το 2015, επιβεβαιώνει την πολιτισμική αντίσταση των ανδρών στην Ελλάδα απέναντι στην οικιακή εργασία, που ακόμα θεωρείται από τη μεγάλη ανδρική πλειονότητα «γυναικεία υπόθεση». Συγκεκριμένα η έρευνα έδειξε ότι, το 2015, οι εργαζόμενοι άνδρες στη χώρα μας δαπανούσαν στην μη αμειβόμενη εργασία τον λιγότερο χρόνο από όλους τους ομοιόλογους τους στις υπόλοιπες 27 χώρες της Ε.Ε. ενώ οι εργαζόμενες γυναίκες μία ώρα περισσότερη από τον μέσο όρο της Ε.Ε. των 28 (Eurofound 2018).

Δυστυχώς δε διαθέτουμε διαχρονικές έρευνες που να επιτρέπουν να εξετάσουμε τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην μη αμειβόμενη εργασία ανδρών και γυναικών και στις ανισότητες φύλου. Ωστόσο μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα εκατομμύρια των ανασφάλιστων επαγγελματιών και η κατάρρευση του Εθνικού Συστήματος Υγείας λόγω υποχρηματοδότησης και ελλείψεων προσωπικού, επιβάρυναν πολύ περισσότερο τις γυναίκες απ' ότι τους άνδρες με έγνοιες, ταλαιπωρία και πρόσθετο χρόνο φροντίδας προς τα εξαρτώμενα μέλη της οικογενείας τους. Το ίδιο αποτέλεσμα ως προς την επιβάρυνση κατά κύριο λόγο των γυναικών είχε και η εκπτώχευση των μεσαίων στρωμάτων, που σταμάτησαν ή περιόρισαν λόγω οικονομικής αδυναμίας την αγορά υπηρεσιών κατ' οίκον φροντίδας παιδιών, ηλικιωμένων και αναπήρων ή καθαριότητας από γυναίκες μετανάστριες. Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, ο αριθμός των εργαζόμενων γυναικών σε νοικοκυριά για την παροχή κατ' οίκον υπηρεσιών μειώθηκε δραματικά στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, από 86 χιλιάδες το 2009 σε 45 χιλιάδες το 2014 και σε 28 χιλιάδες το 2018¹⁴. Στο παραπάνω φαινόμενο οφείλεται και η κατακόρυφη πτώση του ποσοστού απασχόλησης των μεταναστριών μεταξύ 2010 και 2013 (Διάγραμμα 9.3), την περίοδο που η πολιτική λιτότητας των δύο πρώτων μνημονίων διέλησε το σύστημα κοινωνικής προστασίας και οδήγησε στην ανεργία ένα εκατομμύριο άτομα και στη φτώχεια το ένα τρίτο του πληθυσμού. Τέλος, η Έρευνα Χρήσης Χρόνου μας παρέχει ενδείξεις για το ότι η μαζική ανεργία των ανδρών κατά τη διάρκεια της κρίσης μάλλον δεν είχε κάποια ευνοϊκή επίδραση, όπως θα αναμενόταν, στη μείωση του χάσματος φύλου ως προς τη μη αμειβόμενη εργασία. Το 2013, στα ετερόφυλα ζευγάρια ηλικίας 25-54 ετών χωρίς ανήλικα παιδιά, οι μη εργαζόμενοι άνδρες δαπανούσαν στη μη αμειβόμενη εργασία μόλις μια ώρα περισσότερο την εβδομάδα απ' ότι οι εργαζόμενοι, ενώ στα ετερόφυλα ζευγάρια ηλικίας 25-54 ετών με τουλάχιστον ένα ανήλικο τέκνο οι μη εργαζόμενοι άνδρες δαπανούσαν λιγότερο χρόνο την εβδομάδα – κατά 23 λεπτά – απ' ότι οι εργαζόμενοι (Καραμεσίνη και Συμεωνάκη 2019, Πίνακας 8.2, σελ. 215). Επιπλέον, το ίδιο έτος, οι ανισότητες φύλου ως προς το χρόνο μη αμειβόμενης εργασίας ήταν μεγαλύτερες μεταξύ μη εργαζόμενων παρά μεταξύ εργαζόμενων ανδρών και γυναικών (ό.π.).

Από τα παραπάνω συνάγουμε ότι τόσο η επιβάρυνση των ενήλικων γυναικών στα ετερόφυλα νοικοκυριά όσοι και οι ανισότητες φύλου στη μη αμειβόμενη εργασία αυξήθηκαν κατά τη διάρκεια της πρόσφατης οικονομικής κρίσης.

Όπως ήδη αναφέραμε, τα τεσσερισήμισι χρόνια της αριστερής διακυβέρνησης, η κοινωνική πολιτική κατέστη κομβική κρατική πολιτική, η οποία επέτρεψε τη διάσωση του κοινωνικού κράτους και την έναρξη της διαδικασίας επαναθεμελίωσής του σε νέες βάσεις. Η διάσωση και

¹⁴ Eurostat, διαδικτυακή βάση δεδομένων.

ανόρθωση του Εθνικού Συστήματος Υγείας και η παροχή στους ανασφάλιστους δωρεάν πρόσβασης σε αυτό, η επέκταση του προγράμματος δωρεάν πρόσβασης των παιδιών σε δομές κοινωνικής φροντίδας και η εκπαιδευτική πολιτική (σχολικά γεύματα, αύξηση ολοήμερων σχολείων, επέκταση της προσχολικής εκπαίδευσης) ανακούφισε τις γυναίκες και τα νοικοκυριά των λαϊκών και μεσαίων τάξεων από ένα μέρος των ευθυνών και του κόστους φροντίδας, χωρίς βέβαια να τις απαλλάξει πλήρως από τα βάρη που ανέλαβαν κατά την περίοδο των δύο πρώτων μνημονίων. Η κοινωνική πολιτική της νέας κυβέρνησης της Δεξιάς (Ν.Δ.) δεν έχει ακόμα εκδηλωθεί, αλλά είναι αυτή που θα κρίνει αν οι πρόοδοι στο κοινωνικό κράτος που έγιναν επί της αριστερής διακυβέρνησης, με θετικές συνέπειες στην απο-οικογενειοποίηση της φροντίδας, θα συνεχιστούν και θα εδραιωθούν ή αν θα σημειωθεί αλλαγή πλεύσης.

7. Πολιτική ισότητας των φύλων

Όσον αφορά την πολιτική ισότητας των φύλων, μετά την στασιμότητα ή και την οπισθοδρόμηση που σημειώθηκε τη διετία 2013-14, οι κυβερνήσεις της Αριστεράς οικοδόμησαν πάνω στο έργο της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων (ΓΓΙΦ) κατά την περίοδο 2009-12, ενσωματώνοντας στο νέο «Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων 2016-2020» (Υπ. Εσωτερικών, Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, 2017) και επικαιροποιώντας, με βάση τα δεδομένα και ανάγκες της νέας συγκυρίας, τις βασικές αρχές και τους στρατηγικούς στόχους του «Εθνικού Προγράμματος για την Ουσιαστική Ισότητα των Φύλων 2010-2013».

Οι στρατηγικοί στόχοι του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την Ισότητα των Φύλων 2016-2020 ήταν (α) η κοινωνική ένταξη και ισότιμη μεταχείριση γυναικών που υφίστανται πολλαπλές διακρίσεις (β) η πρόληψη και αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών στην οικογένεια, την εργασία και την κοινωνία (γ) η ενθάρρυνση της συμμετοχής και η βελτίωση της θέσης των γυναικών στην αγορά εργασίας (δ) η προώθηση της ισότητας στην εκπαίδευση, στον πολιτισμό, στα μέσα ενημέρωσης και στον αθλητισμό (ε) η άρση των έμφυτων ανισοτήτων στην υγεία και (στ) η ισόρροπη συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Στο νομοθετικό πεδίο, οι σημαντικότερες πρωτοβουλίες των κυβερνήσεων της Αριστεράς περιλαμβάνουν:

- την κύρωση το 2018 από τη Βουλή της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας (Ν.4531),
- την ψήφιση το 2019 του νόμου 4604, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου αναφερόταν στην «Προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων, πρόληψη και καταπολέμηση της έμφυτης βίας»,
- την τροποποίηση το 2019 του Ποινικού Κώδικα σχετικά με τον ορισμό του βιασμού, που πλέον βασίζεται στην απουσία συναίνεσης (άρθρο 336).

Με τον νόμο 4604 του 2019

- θεσπίστηκε ένα ολοκληρωμένο σύστημα κεντρικών, περιφερειακών και τοπικών μηχανισμών και φορέων προώθησης της ουσιαστικής ισότητας των φύλων (όργανα, σύνθεση, αρμοδιότητες, τρόπος λειτουργίας)
- κατέστη υποχρεωτική η ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου και της αρχής της ισότητας στις πολιτικές στις δράσεις και στους προϋπολογισμούς των Υπουργείων,
- κατοχυρώθηκε ένα ελάχιστο ποσοστό 40% για κάθε φύλο στο σύνολο των υποψηφίων των συνδυασμών κομμάτων ή συνασπισμών κομμάτων σε όλες τις εκλογές
- προβλέφθηκε η επιβράβευση επιχειρήσεων για την ανάπτυξη δράσεων προώθησης της ουσιαστικής ισότητας των φύλων
- περιλήφθηκαν μέτρα για την προώθηση της ισότητας των φύλων στα μέσα μαζικής ενημέρωσης
- θωρακίστηκε νομοθετικά η λειτουργία των 62 δομών για τις γυναίκες θύματα βίας (24ωρη γραμμή SOS, 40 Συμβουλευτικά Κέντρα και 21 ξενώνες φιλοξενίας).

Όσον αφορά τις πρωτοβουλίες ενσωμάτωσης της διάστασης του φύλου και της ισότητας στα επί μέρους πεδία δημόσιας πολιτικής, αναφέραμε παραπάνω τα μέτρα πολιτικής φροντίδας και εκπαιδευτικής πολιτικής που προάγουν την ισότητα των φύλων στην απασχόληση, επιτρέποντας στις μητέρες να συνδυάζουν τις απαιτήσεις της εργασίας με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Στον τομέα της εκπαιδευτικής πολιτικής, άλλα προωθητικά μέτρα για την ισότητα των φύλων ήταν η επανασύσταση ειδικοτήτων της δευτεροβάθμιας επαγγελματικής εκπαίδευσης που συγκεντρώνουν τις προτιμήσεις κοριτσιών (αισθητική, κομμωτική, πρόνοια, βοηθός νοσηλεύτη/τριας, βοηθός φυσιοθεραπευτή/τριας κλπ.), η δημιουργία διδακτικών εγχειριδίων χωρίς τη χρήση σεξιστικής γλώσσας και η ένταξη της οπτικής του φύλου στα προγράμματα σπουδών και στα διδακτικά βιβλία από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, η δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε σχολεία, στο πλαίσιο της θεματικής εβδομάδας «Έμφυλες ταυτότητες» και η θεσμοθέτηση Επιτροπών Ισότητας των Φύλων στα πανεπιστήμια όλης της χώρας. Στον κρίσιμο τομέα της πολιτικής καταπολέμησης της ανεργίας, αξίζει να αναφέρουμε την απόκρυψη από τους εργοδότες του φύλου των ανέργων, κατά τη διαδικασία της εκ μέρους τους αναζήτησης υποψηφίων για πρόσληψη από το μητρώο ανέργων του ΟΑΕΔ, με σκοπό να εμποδίζονται οι διακρίσεις φύλου, τη δυνατότητα εγγραφής στο μητρώο ανέργων του ΟΑΕΔ των γυναικών θυμάτων βίας που φιλοξενούνται σε δομές υποστήριξης, την αυξημένη μοριοδότηση υπέρ των επί κεφαλής μονογονεϊκών νοικοκυριών στα προγράμματα κοινωνικού έργου, την ποσόστωση υπέρ των γυναικών στις θέσεις προγραμμάτων επιχειρηματικότητας κ.α. Τέλος αναπτύχθηκαν δράσεις για την προστασία των γυναικών προσφύγων και των παιδιών τους.

Ωστόσο, τα μέτρα που πήραν οι κυβερνήσεις της Αριστεράς για την προώθηση της έμφυλης ισότητας μείωσαν, αλλά όχι θεαματικά, τις ανισότητες φύλου, ενώ οι προαναφερθείσες σημαντικές νομοθετικές παρεμβάσεις στο πεδίο της ισότητας των φύλων και της έμφυλης βίας υιοθετήθηκαν τη διετία 2018-19, δηλαδή τα τελευταία χρόνια της αριστερής διακυβέρνησης. Οι ευεργετικές επιπτώσεις των θεσμικών αλλαγών αναμένεται συνεπώς να φανούν τα επόμενα χρόνια και εξαρτώνται καθοριστικά από την πολιτική βούληση της νέας κυβέρνησης να διατηρήσει και να υλοποιήσει το νομικό/θεσμικό πλαίσιο που παρέλαβε από την προηγούμενη.

Η τελευταία έκθεση του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου Ισότητας των Φύλων (EIGE) για τις συγκριτικές επιδόσεις των χωρών της Ε.Ε. στον τομέα αυτό με βάση τις τιμές του δείκτη ισότητας των φύλων

(Gender Equality Index) για όλες τις χώρες με έτος αναφοράς το 2017, έδειξε ότι η Ελλάδα καταλάμβανε το 2017 την τελευταία θέση μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. ως προς την ισότητα των φύλων, την ίδια θέση στην οποία βρισκόταν και τα έτη 2010, 2012 και 2015 (EIGE 2019). Σύμφωνα με την ίδια έκθεση οι ανισότητες φύλου στην Ελλάδα μειώθηκαν μεταξύ 2015 και 2017 και η τιμή του δείκτη ισότητας των φύλων για τη χώρα βελτιώθηκε κατά 1,2 ποσοστιαίες μονάδες, όσο και ο μέσος όρος των 28 κρατών μελών της Ε.Ε. κατά το ίδιο διάστημα (ό.π.). Με βάση τον εν λόγω δείκτη, θα μπορούσαμε να κάνουμε αποτίμηση της συνολικής περιόδου της αριστερής διακυβέρνησης ως προς την ισότητα των φύλων, όταν τα στοιχεία για όλες τις χώρες της Ε.Ε. καταστούν διαθέσιμα για το έτος 2019.

Τέλος, ο δείκτης ισότητας των φύλων του EIGE είναι συνθετικός. Αφενός παρέχει τη δυνατότητα διαχρονικής και συγκριτικής παρακολούθησης των επιδόσεων των χωρών της Ε.Ε. ως προς την μείωση των ανισοτήτων σε διαφορετικά πεδία αφετέρου συνθέτει τις επιδόσεις στα επί μέρους πεδία σε μια γενική εικόνα. Με βάση λοιπόν τους επί μέρους δείκτες, οι χειρότερες συγκριτικές επιδόσεις της Ελλάδας ως προς τις ανισότητες φύλου καταγράφονται στα πεδία της εργασίας, του χρόνου και της δύναμης¹⁵ (EIGE 2019, Πίνακας 11, σελ. 149).

8. Συμπεράσματα

Στην παρούσα μελέτη εξετάσαμε την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης από τη σκοπιά του φύλου και της ισότητας, εστιάζοντας στις οικονομικές εξελίξεις και στις πολιτικές που επηρέασαν τη σχετική θέση ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας, τη συμμετοχή τους στην μη αμειβόμενη εργασία, τον κατά φύλο καταμερισμό (αμειβόμενης) εργασίας στην κοινωνία και το οικογενειακό μοντέλο. Η αποτίμηση της περιόδου της αριστερής διακυβέρνησης από τη σκοπιά της μείωσης των ανισοτήτων φύλου είναι γενικά θετική, αν και η πρόοδος που σημειώθηκε είχε και αρνητικές πλευρές, όπως και ελλείμματα πολιτικής. Συνοψίζουμε τα σημαντικότερα συμπεράσματα της ανάλυσης που προηγήθηκε.

1. Από την αρχή της αριστερής διακυβέρνησης μπήκε τέρμα στον κατήφορο της κοινωνικής οπισθοδρόμησης, όχι μόνο με «σωστικά» μέτρα κοινωνικής πολιτικής, αλλά κυρίως με την αντιστροφή της καταστροφικής πορείας της ανεργίας, η οποία, μαζί με τις περικοπές μισθών και την επέκταση της υποαπασχόλησης, είχε οδηγήσει την περίοδο 2010-2014 το 40% του πληθυσμού στη φτώχεια και στην αποστέρηση από βασικά αγαθά. Η εντυπωσιακή αύξηση της απασχόλησης που σημειώθηκε μεταξύ 2014 και 2019 ευλόγησε αναλογικά περισσότερο τις γυναίκες από ότι τους άνδρες και σχεδόν επανέφερε το γυναικείο ποσοστό απασχόλησης στο προ της κρίσης επίπεδο, αν και από την αύξηση των ευκαιριών απασχόλησης για γυναίκες επωφελήθηκαν πολύ λίγο αυτές με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και ακόμα λιγότερο οι

¹⁵ Οι ανισότητες δύναμης μεταξύ ανδρών και γυναικών μετρούνται με την άνιση συμμετοχή τους σε θέσεις λήψης αποφάσεων στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική σφαίρα. Για τις στάσεις, αντιλήψεις και πεποιθήσεις ανδρών και γυναικών ως προς τη συμμετοχή και εκπροσώπηση των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων στην Ελλάδα, βλέπε την πρόσφατη μελέτη των Βουγιούκα και Παπαγιαννοπούλου (2019), για λογαριασμό του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ).

μετανάστριες από χώρες εκτός Ε.Ε. Ταυτόχρονα, ενώ την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης και το ανδρικό ποσοστό απασχόλησης ανέκαμψε δυναμικά, η καθίζηση που αυτό είχε υποστεί την περίοδο 2008-14 ήταν τόσο μεγάλη, ώστε δεν μπόρεσε να ανακτήσει όλο το χαμένο έδαφος και παρέμεινε σε πολύ χαμηλότερο από το προ της κρίσης επίπεδο.

2. Παρά τη μεγαλύτερη βελτίωση της γυναικείας απασχόλησης σε σύγκριση με την ανδρική μεταξύ 2014 και 2019, η μεγάλη ψαλίδα φύλου ως προς το ποσοστό ανεργίας, που προϋπήρχε της οικονομικής κρίσης και είχε διευρυνθεί την περίοδο 2008-14, όχι μόνο δεν μειώθηκε αλλά διευρύνθηκε περαιτέρω. Αυτό οφείλεται στη μεγάλη αύξηση του γυναικείου ποσοστού συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, φαινόμενο που είχε παρατηρηθεί από την αρχή της κρίσης αλλά με μικρότερη ένταση την περίοδο 2010-14, τροφοδοτώντας την έκρηξη του γυναικείου ποσοστού ανεργίας. Τούτων δεδομένων, μπορούμε να αποφανθούμε ότι οι γυναίκες σε καμία φάση της κρίσης δεν λειτούργησαν ως «εφεδρικός στρατός εργασίας». Αντί να αποσυρθούν από την αγορά εργασίας ή να αποθαρρυνθούν, κινητοποιήθηκαν μαζικά για να αποτρέψουν τις εισοδηματικές απώλειες του νοικοκυριού και τη φτωχοποίηση κατά την περίοδο 2008-14 και για να αδράξουν τις ευκαιρίες που δημιούργησε η σταθερή ανάκαμψη της απασχόλησης κατά την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης (2015-19), προκειμένου να βελτιώσουν και την ατομική τους οικονομική κατάσταση και εκείνη του νοικοκυριού στο οποίο διαβιούσαν.

3. Ενώ την περίοδο 2008-14, κατά την οποία ο συνολικός αριθμός των εργαζόμενων και των θέσεων εργασίας στην οικονομία μειώθηκε δραματικά, οι άνδρες λειτούργησαν ως η κύρια δεξαμενή ευέλκτων και αναλώσιμων εργαζόμενων, κρίνοντας από τη συμμετοχή τους στην μείωση της προσωρινής εργασίας και στην αύξηση της μερικής απασχόλησης, η μεγάλη αύξηση της απασχόλησης που σημειώθηκε κατά την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης χαρακτηρίζεται από την επάνοδο των γυναικών στο ρόλο της προνομιακής δεξαμενής. Την περίοδο 2015-19 οι γυναικείες θέσεις μερικής απασχόλησης αυξήθηκαν περισσότερο από ότι οι ανδρικές. Το ίδιο παρατηρήθηκε και στις θέσεις προσωρινής εργασίας τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα. Αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι το 83% της καθαρής αύξησης των γυναικείων θέσεων εργασίας κατά την εν λόγω περίοδο αντιστοιχεί σε θέσεις πλήρους απασχόλησης, ενώ το 74% της καθαρής αύξησης των γυναικείων θέσεων μισθωτής εργασίας σε θέσεις σταθερής απασχόλησης.

4. Το μισθολογικό χάσμα φύλου μειώθηκε εντυπωσιακά κατά την περίοδο των πρώτων μνημονίων και το πρώτο έτος της αριστερής διακυβέρνησης ως αποτέλεσμα τόσο της μεγαλύτερης αναλογικής μείωσης των αποδοχών στους υψηλόμισθους μισθωτούς όπου υπεραντιπροσωπεύονται οι άνδρες όσο και του μεγαλύτερου πλήγματος στο προϊόν και στην απασχόληση που δέχθηκαν από την οικονομική κρίση οι ανδροκρατούμενοι κλάδοι. Η δεινή αύξηση των μισθών μεταξύ 2015 και 2018 και η επιτάχυνσή της το 2019, μετά την αύξηση του κατώτατου και την κατάργηση του υποκατώτατου μισθού, δεν έχουν ακόμα αποτυπωθεί στα στοιχεία του μισθολογικού χάσματος, που δεν είναι διαθέσιμα για τα τελευταία έτη.

5. Η πολιτική απασχόλησης των κυβερνήσεων της Αριστεράς συνέβαλε σημαντικά στην καθαρή αύξηση των θέσεων εργασίας στην οικονομία για την απορρόφηση ανέργων και στην αναλογικά μεγαλύτερη αύξηση θέσεων για πρόσληψη ανέργων γυναικών. Παράλληλα, η πολιτική εργασιακών σχέσεων επιδίωξε τη βελτίωση της ποιότητας της εργασίας, μέσω του περιορισμού

της αδήλωτης και απλήρωτης εργασίας και των αδήλων υπερωριών, χωρίς δυστυχώς να μπορούμε ακόμα να εκτιμήσουμε τον αντίκτυπο φύλου, ενώ αναμένουμε η αύξηση του κατώτατου μισθού να έχει μειώσει το μισθολογικό χάσμα φύλου. Από την άλλη πλευρά, η περίοδος της αριστερής διακυβέρνησης μετά την έξοδο από το τρίτο Μνημόνιο και μέχρι τις εκλογές του Ιουλίου 2019 ήταν πολύ σύντομη για να αναπτυχθούν πολιτικές πρωτοβουλίες και να παρθούν μέτρα αποτελεσματικής αντιμετώπισης της εκτεταμένης επισφάλειας στο κατώτερο τμήμα της αγοράς εργασίας. Δυστυχώς, η κατάργηση από τη σημερινή κυβέρνηση της Δεξιάς των μέτρων προστασίας των μισθωτών που εισήγαγε η προηγούμενη κυβέρνηση δεν αφήνει περιθώρια αισιοδοξίας για τη βελτίωση των όρων απασχόλησης και των συνθηκών εργασίας των πιο ευάλωτων ομάδων μισθωτών, όπου οι γυναίκες υπεραντιπροσωπεύονται.

6. Η πολιτική της κυβέρνησης της Αριστεράς για τις συντάξεις συνοψίζεται στον Ν. 4387 του 2016, που αποτέλεσε προϊόν σκληρής διαπραγμάτευσης με τους «θεσμούς» της Ε.Ε. και το Δ.Ν.Τ., σε μια συγκυρία επικείμενης κατάρρευσης του συνταξιοδοτικού συστήματος υπό το βάρος των ελλειμμάτων που προκλήθηκαν την πενταετία 2010-14 από την τεράστια κλίμακας οικονομική ύφεση, την κρίση της απασχόλησης, τη δραστική μείωση των μισθών, την έκρηξη της αδήλωτης εργασίας, την αδυναμία καταβολής εισφορών από χιλιάδες αυτοαπασχολούμενους και τη μαζική έξοδο στη σύνταξη 650 χιλιάδων εργαζομένων, με μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών, λόγω της μεταρρύθμισης του συνταξιοδοτικού συστήματος το 2010. Εκτός από τη διάσωση του συνταξιοδοτικού συστήματος, η μεταρρύθμιση του 2016 αναμφίβολα βελτίωσε τη δικαιοσύνη του, με τη δημιουργία ενός ενιαίου φορέα ασφάλισης για κύριες και ενός για επικουρικές συντάξεις και εισάγοντας την αρχή της ίσης μεταχείριση ασφαλισμένων ως προς τις εισφορές και τις παροχές. Όμως, η μείωση των κατώτατων εγγυημένων ορίων συντάξεων και ο «εξορθολογισμός» των προνοιακών επιδομάτων που επέβαλλαν οι «θεσμοί» ώστε να μειώσουν τη συμμετοχή του κράτους στη χρηματοδότηση του συστήματος (αντικατάσταση της κατώτατης εγγυημένης σύνταξης από την εθνική σύνταξη και της σύνταξης για τους ανασφάλιστους υπερήλικες από το επίδομα αλληλεγγύης, κατάργηση του ΕΚΑΣ) είχαν αρνητικές συνέπειες στους φτωχότερους συνταξιούχους, συγκεκριμένα σε αυτούς με τις χαμηλότερες συντάξεις και το χαμηλότερο εισόδημα, στους οποίους οι γυναίκες υπεραντιπροσωπεύονται. Επιπλέον, οι αλλαγές που επέφερε ο νόμος στο καθεστώς συντάξεων λόγω θανάτου είχε αρνητικές εισοδηματικές επιπτώσεις στους δικαιούχους, που στη συντριπτική πλειονότητα είναι γυναίκες, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση της Αριστεράς να τις καταργήσει με μεταγενέστερο νόμο.

7. Η πολιτική παιδικής φροντίδας και η εκπαιδευτική πολιτική των κυβερνήσεων της Αριστεράς βελτίωσαν θεαματικά το σύστημα επίσημης φροντίδας και προσχολικής αγωγής παιδιών 0-6 ετών. Η αύξηση της κάλυψης των τελευταίων από κοινωνική φροντίδα και εκπαίδευση σε δημόσιους και ιδιωτικούς βρεφονηπιακούς σταθμούς και νηπιαγωγεία υπήρξε εντυπωσιακή και έθεσε τις βάσεις για καθολική κάλυψη των παιδιών αυτών των ηλικιών τα επόμενα χρόνια. Η πολιτική συμφιλίωσης εργασιακών και οικογενειακών υποχρεώσεων υπέρ των εργαζόμενων και άνεργων μητέρων δεν υπηρέτησε μόνο πιστά την οικογενειακή πολιτική και την πολιτική για το παιδί, καλύπτοντας τα ελλείμματα φροντίδας που δημιούργησε η κρίση λόγω της δραματικής μείωσης των εισοδημάτων των νοικοκυριών. Συνέβαλε επίσης στην προαγωγή της ισότητας των φύλων στην απασχόληση, επιτρέποντας στις μητέρες να αδράξουν ισότιμα με τις γυναίκες χωρίς παιδιά τις ευκαιρίες απασχόλησης στις νέες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν στην

οικονομία. Δεν αποπειράθηκε όμως να εμπλέξει τους άνδρες – με εξαίρεση τους επικεφαλής μονογονεϊκών νοικοκυριών – ως υπόχρεους παροχής φροντίδας και άρα να εισάγει στην πολιτική συμφιλίωσης το στόχο της ισότητας των φύλων στη μη αμειβόμενη εργασία.

8. Οι καλύτερες επιδόσεις των γυναικών στην αγορά εργασίας σε σύγκριση με τους άνδρες την περίοδο 2015-19 είχαν επιπτώσεις σε δύο τομείς. Η πρώτη επίπτωση σχετίζεται με τον κατά φύλο καταμερισμό της αμειβόμενης εργασίας, όπου οι γυναίκες βελτίωσαν μεν τη θέση τους στο σύνολο των απασχολούμενων και μεταξύ των εργοδοτών και των εργαζόμενων για δικό τους λογαριασμό αλλά αύξησαν και το μερίδιό τους μεταξύ των μερικά απασχολούμενων, των προσωρινά εργαζόμενων μισθωτών και των ανέργων. Η βελτίωση της θέσης των γυναικών ήταν μικρή, σε σύγκριση με την πολύ μεγαλύτερη βελτίωση που σημειώθηκε την περίοδο 2008-14, η οποία όμως είχε προέλθει από τη μεγαλύτερη χειροτέρευση της θέσης των ανδρών σε σύγκριση με αυτήν των γυναικών. Η δεύτερη επίπτωση έχει να κάνει με το οικογενειακό μοντέλο των δύο εργαζόμενων-κουβαλητών, του οποίου το μερίδιο στο σύνολο των ζευγαριών με τουλάχιστον ένα παιδί κάτω των 18 ετών επανήλθε στο προ της κρίσης επίπεδό του (55,2%) και κατέστη πάλη πλειοψηφικό.

9. Οι γυναίκες επιβαρύνθηκαν πολύ στο πλαίσιο της οικογένειας κατά τη διάρκεια της κρίσης, αλλά τα διαθέσιμα στοιχεία και οι μαρτυρίες δεν επιτρέπουν την εξέταση όλων των μεταβολών της κατάστασής τους κατά τη διάρκεια της κρίσης. Είναι όμως αναμφίβολο ότι, με βάση τις ευθύνες που αντιστοιχούν στον κοινωνικό τους ρόλο, οι γυναίκες επωμίστηκαν τόσο τα ψυχικά και συναισθηματικά βάρη όσο και την αύξηση του χρόνου απλήρωτης οικιακής εργασίας φροντίδας που συνεπάγονταν η ανάγκη στήριξης των ανέργων συζύγων/συντρόφων/παιδιών τους, η δραστική περικοπή των οικογενειακών δαπανών για οικιακές υπηρεσίες καθαριότητας και φροντίδας παιδιών, ηλικιωμένων και αναπήρων λόγω της δραματικής μείωσης των εισοδημάτων των νοικοκυριών, η εκτόξευση του ποσοστού των ανασφάλιστων στο ένα τρίτο του πληθυσμού, η δραματική επιδείνωση των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας από το ΕΣΥ, σε συνδυασμό με τις χρόνιες ελλείψεις και τον ακρωτηριασμό, κατ' εφαρμογή μνημονιακών επιταγών, της δημόσιας πρωτοβάθμιας περίθαλψης, η υποβάθμιση του ολοήμερου σχολείου λόγω της έλλειψης εκπαιδευτικού προσωπικού, οι περιπέτειες και οι ανεπάρκειες του προγράμματος «Βοήθεια στο Σπίτι» κ.α. Η διάσωση και ανόρθωση του ΕΣΥ και η ένταξη των ανασφάλιστων σε αυτό από τις κυβερνήσεις της Αριστεράς συνέβαλαν αναμφίβολα στην ανακούφιση των γυναικών των φτωχών και μεσαίων στρωμάτων τουλάχιστον από ένα λιγότερο ή περισσότερο σημαντικό μέρος των βαρών περίθαλψης των μελών των οικογενειών τους που διεκπεραιώναν με μεγάλο άγχος.

10. Όσον αφορά την πολιτική ισότητας των φύλων, οι κυβερνήσεις της Αριστεράς έδωσαν καλά πολύ καλά δείγματα γραφής στην πολιτική απασχόλησης και στην πολιτικής συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας, αλλά τα καλύτερα δείγματα από άποψης δομικών αλλαγών ήταν οι νόμοι για την έμφυλη βία και την ουσιαστική ισότητα των φύλων, που εισήγαγαν σημαντικές καινοτομίες στα όργανα, στους μηχανισμούς και στα εργαλεία άσκησης πολιτικής ισότητας των φύλων και νέες υποχρεώσεις του κράτους για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών. Εντούτοις, είναι προφανές ότι οι προωθητικές θεσμικές αλλαγές μέσω της νομοθεσίας πρόκειται να αποφέρουν καρπούς στο μεσο-μακροπρόθεσμο διάστημα, μόνο εάν η σημερινή κυβέρνηση αποφασίσει να τις υλοποιήσει και δεν ανατρέψει την πολιτική της προηγούμενης στο πεδίο της

ισότητα των φύλων. Η συγχώνευση της πολιτικής ισότητας των φύλων με την οικογενειακή πολιτική καθώς και η ενσωμάτωσή της ΓΓΙΦ στη νέα Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων και η μεταφορά της από το Υπ. Εσωτερικών στο Υπ. Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, που θεσμοθέτησε η νέα κυβέρνηση μετά τις εκλογές του Ιουλίου 2019, μάλλον προοιωνίζεται αλλαγή και όχι συνέχεια πολιτικής.

Τα γενικότερα συμπεράσματα που μπορούμε να εξάγουμε ως αποτίμηση της συνολικής δεκαετούς εμπειρίας της κρίσης στην Ελλάδα από τη σκοπιά του φύλου, συνδυάζουν τα αποτελέσματα της παραπάνω ανάλυσης με τα συμπεράσματα που βγάλαμε για την περίοδο 2008-14 σε προηγούμενη εργασία μας (Καραμεσίνη 2015).

Η οικονομική κρίση του 2008 αντέστρεψε τη μακροχρόνια τάση αύξησης του γυναικείου ποσοστού απασχόλησης, διαγράφοντας την πρόοδο της δεκαετίας που προηγήθηκε. Το 2013, το χειρότερο έτος της κρίσης από πλευράς απασχόλησης και ανεργίας, το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών 20-64 ετών είχε πέσει στο 43%, το χαμηλότερο επίπεδο που έφτασε κατά τη διάρκεια της κρίσης. Αν η ανοδική τάση του εν λόγω ποσοστού την περίοδο 1995-2007 δεν είχε ανακοπεί και αντιστραφεί το 2009, αυτό θα ανέρχονταν στο 57% το 2013 (Lyberaki και Tinios 2016). Η διαφορά των 14 ποσοστιαίων μονάδων μεταξύ της υποθετικής και της πραγματικής τιμής του γυναικείου ποσοστού απασχόλησης το χειρότερο έτος της κρίσης στην αγορά εργασίας, αποτελεί τον καταλληλότερο δείκτη των απωλειών που αυτή επέφερε στη γυναικεία απασχόληση. Επιπλέον, η κρίση εκτόξευσε σε δυσθεώρητα ύψη το γυναικείο ποσοστό ανεργίας, που έφτασε στο ιστορικά υψηλό 31,5% το 2013.

Από την άλλη πλευρά, η οικονομική κρίση έκλεισε τα χάσματα φύλου τόσο ως προς το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και τα ποσοστά συνολικής, μερικής και προσωρινής απασχόλησης όσο και ως προς τις αμοιβές, λόγω της συγκριτικά μεγαλύτερης επιδείνωσης της θέσης των ανδρών απ' ότι των γυναικών. Αυτή η τάση, κοινή σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και στις ΗΠΑ με βάση τα πορίσματα της διεθνούς έρευνας, διαψεύδει την υπόθεση που έκαναν αρκετές φεμινίστριες θεωρητικοί και ερευνήτριες στο ξεκίνημα της οικονομικής κρίσης για πιθανόν αρνητικότερες επιπτώσεις της στις γυναίκες απ' ότι στους άνδρες, επειδή η θέση των πρώτων στο σύστημα απασχόλησης ήταν μειονεκτικότερη και η πολιτική συμμετοχή και επιρροή τους υποδεέστερη σε σύγκριση με τους δεύτερους. Το χάσμα φύλου στο ύψος των συντάξεων στη χώρα μας επίσης μειώθηκε κατά την περίοδο κρίσης, ειδικότερα μεταξύ 2009 και 2016, λόγω της συγκριτικά μεγαλύτερης μείωσης των υψηλότερων συντάξεων που λαμβάνει μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών παρά ανδρών συνταξιούχων. Αντίθετα, οι μεγάλες αλλαγές της τριετίας 2010-12 στο συνταξιοδοτικό σύστημα ως προς τα όρια ηλικίας και τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης, ώθησαν μαζικά και τους άνδρες και τις γυναίκες σε πρόωρη έξοδο στη σύνταξη, αλλά περισσότερο τις δεύτερες, αυξάνοντας το χάσμα φύλου ως προς τη μέση πραγματική ηλικία συνταξιοδότησης.

Η μείωση των ανισοτήτων φύλου στην αγορά εργασίας και στις συντάξεις μεταξύ 2008 και 2014 είναι όντως αξιολογώσιμη, αλλά ουδόλως μπορεί να χαρακτηριστεί πρόοδος από τη σκοπιά της ισότητας των φύλων, εφόσον όχι μόνο δεν απορρέει από τη βελτίωση της κατάστασης των γυναικών αλλά συμπίπτει με τη δραματική υποβάθμιση των όρων ζωής και εργασίας τους. Πρακτικά συνιστά «παράπλευρη συνέπεια» της τεράστιας κοινωνικής καταστροφής και

οπισθοδρόμησης των κοινωνικών κατακτήσεων που έφεραν στη χώρα η πρωτοφανούς κλίμακας και διάρκειας οικονομική κρίση και τα δρακόντεια μέτρα λιτότητας των Μνημονίων.

Αντίθετα, τα πλήγματα που γνωρίζουμε ότι δέχθηκαν το κοινωνικό κράτος και το εισόδημα των μεσαίων στρωμάτων, σε συνδυασμό με επεξεργασμένα στοιχεία της Έρευνας Χρήσης Χρόνου για τις ανισότητες φύλου ως προς τη δαπάνη χρόνου, μας έχουν οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι ανισότητες φύλου στη μη αμειβόμενη εργασία διευρύνθηκαν κατά τη διάρκεια της κρίσης, λόγω της άνισης επιβάρυνσης των γυναικών με επιπλέον ευθύνες φροντίδας για τους άλλους.

Η δυναμική ανάκαμψη της απασχόλησης την περίοδο της αριστερής διακυβέρνησης (2015-19) οδήγησε μεν τις γυναίκες στην ανάκτηση του χαμένου εδάφους, αλλά με τίμημα υψηλότερα γυναικεία ποσοστά και χάσματα φύλου στους μερικώς απασχολούμενους και προσωρινά εργαζόμενους σε σχέση με την περίοδο πριν από την κρίση και σε ένα περιβάλλον μειωμένων εργασιακών δικαιωμάτων και πολύ μεγαλύτερης εργασιακής επισφάλειας. Επιπρόσθετα, οι γυναίκες ηλικίας 30 έως 39 ετών, αυτές με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και οι μετανάστριες επωφελήθηκαν πολύ λιγότερο σε σχέση με τις υπόλοιπες από την ανάκαμψη της απασχόλησης. Δυστυχώς, οι θεσμικές αλλαγές και τα εμβληματικά μέτρα της μεταμνημονιακής περιόδου (βελτιώσεις στην προστασία των εργαζομένων, επαναφορά των βασικών αρχών των συλλογικών διαπραγματεύσεων, αύξηση του κατώτατου μισθού και κατάργηση του υποκατώτατου μισθού) που αναμενόταν να έχουν ιδιαίτερα θετικό αντίκτυπο στις γυναίκες εργαζόμενες στον ιδιωτικό τομέα – και μάλιστα στις πιο ευάλωτες και στις πιο χαμηλόμισθες θέσεις – δεν είχαν επαρκή χρόνο για να παράγουν πλήρη και αισθητά αποτελέσματα στην κατάσταση των μισθωτών εργαζομένων εντός της θητείας της δεύτερης κυβέρνησης της Αριστεράς. Ο μεγάλος λοιπόν κίνδυνος κατά περίοδο ανάκαμψης και εισόδου της οικονομίας σε αναπτυξιακή τροχιά είναι η αύξηση των ανισοτήτων φύλου όχι ως προς την πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία αλλά ως προς την ποιότητα της τελευταίας.

Ός προς το κοινωνικό κράτος, μεγάλη παρακαταθήκη της αριστερής διακυβέρνησης είναι όχι μόνο η αποφασιστική μάχη κατά της φτώχειας και της υλικής αποστέρσης και η διάσωση του ασφαλιστικού συστήματος και του εθνικού συστήματος υγείας από την κατάρρευση αλλά και η εντυπωσιακή πρόοδος στην πολιτική κοινωνικής φροντίδας παιδιών και συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας για τις εργαζόμενες και άνεργες μητέρες, κατά τη διάρκεια μιας βαθιάς και παρατεταμένης Μεγάλης Ύφεσης, μοναδικής στην παγκόσμια οικονομική ιστορία. Η κοινωνική πολιτική των κυβερνήσεων της Αριστεράς θα πρέπει να ανακούφισε τις γυναίκες στην Ελλάδα από ένα μέρος της πρόσθετης απλήρωτης εργασίας φροντίδας προς τα μέλη της οικογένειάς τους, την οποία επωμίστηκαν λόγω των αλληλέλληλων πληγμάτων που δέχθηκε το κοινωνικό κράτος με τα Μνημόνια, αλλά δεν υπάρχουν κατάλληλα στοιχεία που να επιτρέπουν την επιβεβαίωση ή αναίρεση αυτής της υπόθεσης.

Έχει επιπλέον σημασία να υπογραμμίσουμε, ότι παρόλο που ο στόχος της ισότητας των φύλων τέθηκε στις τελευταίες θέσεις της πολιτικής ατζέντας όλων των ελληνικών κυβερνήσεων μέσα στην κοσμογονία της κρίσης δημοσίου χρέους και υπό συνθήκες απόλυτης προτεραιοποίησης της υλοποίησης των δεσμεύσεων των τριών Μνημονίων, η πολιτική ισότητας των φύλων δεν υπέστη τον θεσμικό ακρωτηριασμό που σημειώθηκε σε άλλες χώρες που εφάρμοσαν Μνημόνια (Karamessini και Rubery 2014), αν και κινδύνευσε κάποια στιγμή. Αντίθετα τα έτη 2009-12 και

2015-19 αποτελούν «φωτεινές» περιόδους για τη διαμόρφωση, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, μιας ολοκληρωμένης πολιτικής ισότητας των φύλων, ακόμα και εάν πολλές από τις πρωτοβουλίες που πάρθηκαν κατά τη διάρκειά τους έμειναν ανολοκληρώτες και μάλιστα θα παραμείνουν για αρκετά χρόνια ανεφάρμοστες.

Τέλος, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι παραμένει προς το παρόν αόρατο ένα μεγάλο μέρος των συνεπειών της κρίσης στην καθημερινότητα ανδρών και γυναικών και στις σχέσεις των δύο φύλων μέσα στην οικογένεια (αλληλαγές στην κατά φύλο διαίρεση της μη αμειβόμενης εργασίας, στα στερεότυπα, στους κοινωνικούς ρόλους και στις ταυτότητες φύλου, ενδοοικογενειακή βία κ.α.), λόγω έλλειψης στατιστικών στοιχείων και πρωτογενούς κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής έρευνας. Ωστόσο, χωρίς να αποκαλυφθούν, μέσω της έρευνας, οι αόρατες επιπτώσεις της κρίσης στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων – σχέσεις κυριαρχίας αλλά και σχέσεις συνεργασίας – καθώς και στις ταυτότητες ανδρών και γυναικών, μια εναλλακτική αφήγηση της κρίσης από τη σκοπιά του φύλου θα παραμείνει πάντα ελλιπής (Αβδελά 2011).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβδελά Ε. (2011), «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις 'γυναίκες' σε χαλεπούς καιρούς», *Σύγχρονα θέματα* 115, σ. 17-26.

Bettio, F., P. Tinios και G. Betti (2013), The Gender Gap in Pensions in the EU, Βρυξέλλες: Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Διαθέσιμο στο http://adapt.it/adapt-indice-a-z/wpcontent/uploads/2013/08/eu_com_gender_gap_pension_4_6_13.pdf, accessed 1 October 2019.

Βουγιούκα Α. και Μ. Παπαγιαννοπούλου (2019), *Εκλέγειν και Εκλέγεσθαι: Διερεύνηση και Καταγραφή Στάσεων, Αντιλήψεων και Πεποιθήσεων για θέματα Συμμετοχής και Εκπροσώπησης των Γυναικών σε Δομές Λήψης Πολιτικών Αποφάσεων*, Αθήνα: Κέντρο Έρευνας για θέματα Ισότητας. https://kethi.gr/wp-content/uploads/2019/09/ΤΕΛΙΚΗ_ΕΝΙΑΙΑ-ΕΚΘΕΣΗ-ΕΡΕΥΝΩΝ_FINAL_EDITED-3.pdf

Council of Economic Advisors – Ministry of Finance, Ministry of Labour, Centre of Planning and Economic Research (2018). *The minimum wage effects on employment, wages and macroeconomic indicators*, May. Athens (unpublished report).

DATA RC (2006), Μελέτη αξιολόγησης των μέτρων και δράσεων που συμβάλλουν στην συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών και αποσκοπούν στην προώθηση της γυναικείας απασχόλησης, που υλοποιούνται από τα ΠΕΠ και το Ε.Π. «Απασχόληση και Αρχική Κατάρτιση», με τη συγχρηματοδότηση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου. Παραδοτέο Γ2. Αποτελέσματα για τις έμμεσα ωφεληούμενες γυναίκες, Αθήνα: ΕΥΣΕΚΤ.

- EETAA (2008), Καταγραφή, αποτίμηση και αξιολόγηση της λειτουργίας των δομών, των υπηρεσιών και των προγραμμάτων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης για τους ηλικιωμένους, Αθήνα: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Προστασίας.
- EIGE (2019), *Gender Equality Index 2019. Work-life balance*, Vilnius, Lithuania: European Institute for Gender Equality. Διαθέσιμο στο: <https://eige.europa.eu/publications/gender-equality-index-2019-work-life-balance>
- Eurofound (2018), *Striking a balance: Reconciling work and life in the EU*, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Διαθέσιμο στο: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef18065en.pdf
- European Commission (2010), *Strategy for equality between women and men 2010-2015*, COM(2010), 491 final. Διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0491:FIN:EN:PDF>
- European Commission (2016), *Strategic Engagement for Gender Equality 2016-2019*, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/strategic_engagement_en.pdf
- European Commission (2018), *The 2018 Pension Adequacy Report: current and future income adequacy in old age in the EU*, Vol. 2-Country profiles, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=7386&langId=en&pubId=8085&furtherPubs=yes>
- European Commission (2015), *The 2015 Pension Adequacy Report: current and future income adequacy in old age in the EU*, Vol. 2-Country profiles, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Διαθέσιμο στο: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/2a4451ef-6d06-11e5-9317-01aa75ed71a1>
- European Commission (2012), *Pension Adequacy in the European Union 2010-2050*, Report prepared jointly by the Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion of the European Commission and the Social Protection Committee, Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/06564f3e-5207-4b57-aea5-7664168e5582>
- European Commission (2019), 2019 Report on equality between women and men in the European Union, DG Justice and Consumers https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/annual_report_ge_2019_en.pdf
- European Parliament (2019), The gender gap in pensions in the EU, *EMPL in focus Briefing*, DG for Internal Policies | Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies,

- Θανοπούλου Μ. και Ι. Τσίγκανου (2016), *Γυναίκες ανάμεσα στην Εργασία και την Οικογένεια εν μέσω Κρίσης*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Θελερίτη Μ. (2008), Η κοινωνική πολιτική σε τοπικό επίπεδο στα σύγχρονα συμφραζόμενα, στο Μ. Θελερίτη (επιμ.), *Η άσκηση κοινωνικής πολιτικής σε τοπικό επίπεδο. Προτάσεις για τη διαμόρφωση ενός νέου μοντέλου*, Αναπτυξιακή Τρίκάλων – ΚΕΝΑΚΑΠ ΑΕ.
- Hatzivarnava-Kazassi E. και M. Karamessini (2018), "Economic crisis and austerity, work-life balance policy for working parents and parental behaviour in Greece", στο *Economía y Sociología. Revista del Ministerio de Empleo y Seguridad Social*, Gobierno de España, No 136, σελ. 79-106.
- Καραμεσίνη Μ. (2019), «Αποτίμηση της πολιτικής συμφιλίωσης: Επιπτώσεις στο μοντέλο φροντίδας και οικογένειας, στη γεννητικότητα και στην ισότητα των φύλων», στο Μ. Καραμεσίνη και Μ. Συμεωνάκη (επιμ.), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα. Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής*, Νήσος/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου – Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 169-202.
- Καραμεσίνη Μ. (2002), «Η διάσταση του φύλου στη μεταρρύθμιση των συνταξιοδοτικών συστημάτων: η ελληνική περίπτωση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* τευχ. 108-109 Β'-Γ', 3-32.
- Καραμεσίνη Μ. (2015), «Διαρθρωτική κρίση και προσαρμογή στην Ελλάδα: κοινωνική οπισθοδρόμηση και προκλήσεις για την ισότητα των φύλων», στο Μ. Καραμεσίνη – J. Rubery (επιμ.), *Γυναίκες και λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, Αθήνα: Νήσος/ Εργαστήριο Σπουδών Φύλου – Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 239-278.
- Karamessini M. (2015), "The Greek Social Model: Towards a deregulated labour market and residual social protection", στο D. Vaughan-Whitehead (επιμ.) *The European Social Model in Crisis. Is Europe Losing its Soul?* Γενεύη, Ελβετία: Διεθνές Γραφείο Εργασίας (ILO) και Τσέλτεναμ, Ηνωμένο Βασίλειο/Νόρθαμπτον, Μασαχουσέτη, ΗΠΑ: Edward Elgar, σελ. 230-288.
- Karamessini M. (2014), "Greece as an international test-case. Economic adjustment through a Troika/state-induced depression and social catastrophe" στο S. Lehndorff (επιμ.), *Divisive Integration. The Triumph of Failed Ideas Revisited*, Βρυξέλλες: Ινστιτούτο Ευρωπαϊκών Συνδικάτων (ETUI), σελ. 95-126.
- Karamessini M. (2012), "Sovereign debt crisis: an opportunity to complete the neoliberal project and dismantle the Greek employment model", στο S. Lehndorff (επιμ.), *A triumph of failed ideas - European models of capitalism in the crisis*, Βρυξέλλες: ETUI, σελ. 135-162.

- Karamessini M. και F. Koutentakis (2014), "Labour Market Flows and Unemployment Dynamics by Sex in Greece during the Crisis", στο *Revue de l'OFCE / Débats et politiques*, No. 133, σελ. 215-239.
- Karamessini M. και J. Rubery (2014), "Economic Crisis and Austerity: Challenges to gender equality", στο M. Karamessini και J. Rubery (επιμ.), *Women and Austerity. The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, σελ. 314-351 (ελληνική μετάφραση: *Γυναίκες και Λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, Αθήνα: Νήσος και Εργαστήριο Σπουδών Φύλου – Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2015).
- Καραμεσίνη Μ. και Μ. Συμεωνάκη (2019), «Αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία στην Ελλάδα της κρίσης: Μελέτη των έμφυλων διαφορών με βάση την Έρευνα Χρήσης Χρόνου 2013-2014», στο Μ. Καραμεσίνη και Μ. Συμεωνάκη (επιμ.), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα. Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής*, Αθήνα: Νήσος/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου – Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 203-202.
- Koukoulis-Spiliotopoulos S. και A. Petroglou (2010), « Greece », S. Regna, D. Molnar-Hiddasy G. Tisheva (επιμ.), *Direct and Indirect Gender Discrimination in Old-Age Pensions in 33 European Countries*, European Network of Legal Experts in the Field of Gender Equality, European Commission.
https://eige.europa.eu/docs/3033_dgjustice_oldagepensionspublication3march2011_en.pdf
- Samek Lodovici M., S. Drufuca, M. Patrizio, F. Pesce (2016), *The gender pension gap: differences between mothers and women without children*, Study for DG Internal Policies, Department C: Citizen's Rights and Constitutional Affairs Γενική Διεύθυνση Εσωτερικών Πολιτικών.
[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/571363/IPOL_STU\(2016\)571363_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/571363/IPOL_STU(2016)571363_EN.pdf)
- Λιάπη Μ., Έ. Χαρίδη και Θ. Τυροβοθάς (2016), *Μελέτη Ανίχνευσης Αναγκών Γυναικών Προσφύγων που Διαμένουν σε Δομές Προσωρινής Φιλοξενίας*, Αθήνα: Κέντρο Έρευνας για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) και Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «ΔΙΟΤΙΜΑ».
<https://kethi.gr/wp-content/uploads/2017/07/ΜΕΛΕΤΗ-ΔΙΟΤΙΜΑ-ΚΕΘΙ-final.pdf>
- Lyberaki A. και P. Tinios (2016), *Can the Crisis lead to Backtracking on Gender Progress in Greece? A Need to rethink Gender Balance Policies*, έκθεση για το Ελληνικό Παρατηρητήριο του London School of Economics. <http://www.lse.ac.uk/Hellenic-Observatory/Assets/Documents/Research/External-Research-Projects/Lyberaki-Tinios-Gender-and-Crisis-LSE-HO-report-Jan2016.pdf>.
- Lyberaki A. και P. Tinios (2014), "The Informal Welfare State and the Family: Invisible Actors in the Greek Drama", *Political Studies Review*, Vol. 12, 193-208.
- Mincer J. (1962), "Labour force participation of married women." στο H.G. Lewis (επιμ.), *Aspects of Labor Economics*, Princeton N.J.: Princeton University Press.

- ΟΑΕΔ (2019), *Απολογισμός δράσεων του ΟΑΕΔ. Μάρτιος 2015-Ιούνιος 2019*, Άλιμος: ΟΑΕΔ.
<http://www.oaed.gr/-/apologismos-draseon-oaed-martios-2015-iounios-2019?inheritRedirect=true>
- Σκόμπα Μ. (2019α), Υπηρεσίες φροντίδας για παιδιά προσχολικής ηλικίας: Βασικό εργαλείο εναρμόνισης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, στο Μ. Καραμεσίνη και Μ. Συμεωνάκη (επιμ.), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα. Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής*, Αθήνα: Νήσος/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου – Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 87-114.
- Σκόμπα Μ. (2019β), Υπηρεσίες φροντίδας για παιδιά σχολικής ηλικίας: Ολοήμερο σχολείο και πολιτική συμφιλίωσης, στο Μ. Καραμεσίνη και Μ. Συμεωνάκη (επιμ.), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα. Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής*, Αθήνα: Νήσος/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου – Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 87-114.
- Sotiropoulou I. (2014), "Women in alternative economy or, what do women do without official currency", στο *Women's Studies International Forum*, Vol. 47, Part B, σελ. 339-348.
- Vaiou D. (2014), "Tracing aspects of the Greek crisis in Athens: Putting women in the picture", *European Urban and Regional Studies*, 1-11.
- Vaiou D. και M. Stratigaki (1994), «*Women's Work and Informal Activities in Southern Europe*», *Environment and Planning A*, 26, 1221-34.
- Υπ. Εσωτερικών, Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων (2017), *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων 2016-2020*, Αθήνα. <http://www.isotita.gr/wp-content/uploads/2017/04/ESDIF.pdf>
- Χατζηβαρνάβα Ε. (2019α), Υπηρεσίες φροντίδας για ηλικιωμένους/ες και άτομα με αναπηρία: Μικρή συνεισφορά στη συμφιλίωση εργασιακής και οικογενειακής ζωής, στο Μ. Καραμεσίνη και Μ. Συμεωνάκη (επιμ.), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα. Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής*, Αθήνα: Νήσος/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου – Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 145-167.
- Χατζηβαρνάβα Ε. (2019β), Γονικές και λοιπές άδειες φροντίδας: Σημαντική πρόοδος, κατακερματισμός και ανισότητες, στο Μ. Καραμεσίνη και Μ. Συμεωνάκη (επιμ.), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα. Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής*, Αθήνα: Νήσος/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου – Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 61-86.